

Jakub Lewicki

Zabytkowe okna : metody badań i konserwacji

Ochrona Zabytków 51/3 (202), 273-293

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZABYTKOWE OKNA. METODY BADAŃ I KONSERWACJI

Bardzo ważną częścią elewacji zabytkowego budynku są jego okna. Podobnie jak pozostałe elementy wystroju zewnętrznego okna ulegają szybkiemu zniszczeniu, a ich forma i konstrukcja musi uwzględniać nie tylko funkcje użytkowe (np. ochrona ciepła, przepuszczalność światła), ale także powinna odpowiadać panującym prądom estetycznym. Wszystkie te czynniki sprawiają, że dawne okna są szczególnie narażone na zniszczenie i wymianę.

Okna, podobnie jak inne elementy wystroju, posiadają wartości zabytkowe i dlatego powinny podlegać ochronie. W polskim piśmiennictwie zwrócono już uwagę na problematykę związaną z zabytkową stolarką okienną i na jej elementy, które powinny zostać zachowane¹. Obecnie daje się jednak zauważyć znaczne zwiększenie tempa i skali niszczenia zabytkowych okien oraz wymiany dawnych rozwiązań na nowe (il. 1).

1. Usunięta zabytkowa stolarka (Oporów, zespół zamkowy, stolarki klasycystyczne). Fot. J. Lewicki 1997

1. Removed historical woodwork (Oporów, castle complex, Classicist woodwork). Photo: J. Lewicki 1997

Spowodowało to pojawienie się na rynku okien plastikowych, które są trwalsze, łatwiejsze w eksploatacji i posiadają korzystniejsze warunki ochrony termicznej. W intensywnie użytkowanych budynkach zabytkowych masowo wymienia się dawne rozwiązania na nowe o zupełnie innej budowie technicznej. Jedno-

cześnie często występuje zjawisko zupełnie odwrotne. W konserwowanych zabytkach usuwa się zabytkowe stolarki okienne (nawet klasycystyczne i eklektyczne pochodzące z pocz. XIX w.) i projektuje się nowe o formie nawiązującej do wcześniej istniejących (np. z czasów nowożytnych).

Te dwie, z pozoru zupełnie przeciwstawne tendencje, powodują szybkie zmniejszanie się liczby zabytkowych rozwiązań. Lawinowo narastającym niekorzystnym zjawiskom towarzyszy bezradność specjalistów i zupełny brak refleksji teoretycznej. Konserwatorzy–urzędnicy nie są w stanie zahamować niszczenia zabytkowej struktury budowli, a praktycy (architekci, konserwatorzy dzieł sztuki, historycy architektury) nie są odpowiednio przygotowani do praktycznych działań konserwatorskich i bieżącego dokonywania wartościowania i dokumentacji zabytkowych rozwiązań. Dlatego też podjęto próbę krótkiego przeanalizowania wszystkich metod, które mogą być przydatne w analizie (badaniach) i konserwacji zabytkowych okien oraz zwrócono uwagę na niekorzystne zjawiska wiążące się z tym zagadnieniem.

Okno jako część zabytku architektury i jego materialnej struktury

Używając terminu „okno” należy pamiętać, że dotyczy on nie tylko stolarki okiennej, ale także otworu okiennego, który został celowo uformowany od zewnątrz budynku oraz od jego wnętrza. Dlatego też analizie i ochronie powinien podlegać cały otwór okienny, widziany od zewnątrz (w powiązaniu z elewacją) i od wewnątrz (w połączeniu z wystrojem każdego wnętrza). W skład analizowanego okna wchodzi:

- zewnętrzny otwór okienny wraz z architektonicznym obramieniem (kamiennym czy też tynkowym) powiązany zawsze z elewacją budowli²;
- stolarka okienna wraz z mechanizmem zamykającym i oszkleniem;
- elementy związane ze stolarką — kraty, okiennice, żaluzje itp.;
- wewnętrzne rozglifienie otworu okiennego zawsze powiązane z wystrojem danego wnętrza (wysokość otworu, poziom podłogi, wystrój).

1. Z. Mączyński, *Poradnik budowlany dla architektów*, Warszawa 1954, s. 491–493; J. Lepiarczyk, *Konserwacja zabytków architektury*, Kraków 1954, s. 47–49; J. Tajchman, *Nowożytna stolarka okienna w Polsce*, Studia i Materiały PKZ, Warszawa 1979; tenże, *Das Holzfenster und seine Restaurierungsproblematik*, Fachhochschule, Lippe 1987; tenże, *Stolarka okienna w Polsce. Rozwój i problematyka konserwatorska*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Studia i Materiały, Seria C, t. V, Warszawa 1990; tenże,

Stolarka okienna. Słownik terminologiczny architektury, Warszawa 1993.

2. O związku fasady i jej dekoracji z oknami por. P.–H. Boerlin, E. Forssman, I. Haug, E. Kubach, W. Prohaska, hasło: *Fassade*, (w:) *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, München 1981, szp. 536–690; C. Klemm, hasło: *Fassadenmalerei*, (w:) tamże, szp. 690–742; F. Kobler, M. Koller, hasło: *Farbigkeit der Architektur*, (w:) tamże, München 1976, Bd. 7, szp. 274–428; hasło: *Fassadenmalerei*,

Wszystkie elementy są indywidualnie opracowane, co było świadomym zabiegiem wykonawców, a także projektujących je architektów. Każde dzieło architektury jest efektem konkretnego zamierzenia projektowego i inwestycyjnego, a więc także i okno jako niezmierzona ważna część budowli było zawsze precyzyjnie zaplanowane przez architekta. Na okna zwracano uwagę już w czasie rozwiązywania planu oraz w trakcie opracowywania przekroju i projektowania fasady. Otwór okienny kształtowano podczas budowy w trakcie wznoszenia ścian, kiedy zostawiano nie opracowane otwory z zamontowanymi elementami konstrukcyjnymi (il. 2). Dopiero podczas prac wykończeniowych montowano stolarkę i jej inne elementy towarzyszące. Na końcu budowy wykonywano opracowanie fakturalne i kolorystyczne ścian od zewnątrz i od wewnątrz.

2. Sposób osadzenia w murze profilowanego obramienia okiennego: najpierw wznoszono ściany budynku pozostawiając otwory na okna, później montowano w nich profilowane kamienne obramienia mocując je przy pomocy zaprawy i niewielkich kamieni (Podzamcze Piekoszowskie, fasada, ok. 1650 r.). Fot. J. Lewicki 1997

2. The manner of fixing in the wall of a profiled window frame: first, the walls were erected in such a way as to leave window openings; this stage was followed by the assembly of profiled stone frames fixed with mortar and small stones (Podzamcze Piekoszowskie, façade, about 1650). Photo: J. Lewicki 1997

(w:) *Lexikon der Kunst*, Leipzig 1989, B. 2, s. 455–456 — w pracach tych szersze wykazy literatury. Por. też. E. Badstübner, *Fenster. Die Funktion des Fensters von der Romanik bis zum Gegenwart*, Leipzig 1970.

Dlatego też analizie powinny podlegać wszystkie wymienione wyżej elementy związane z funkcjonowaniem okna oraz ich wzajemne powiązanie, które zawsze należy uwzględniać w projekcie konserwatorskim.

Okno zawsze stanowiło ważny element elewacji, gdyż nie tylko było ono eksponowane od zewnątrz, ale stanowiło zamknięcie wnętrza i było jego podstawowym elementem komunikującym z otoczeniem. Niedokrotnie okna rozwiązywano dużo uważniej niż samą elewację — o czym świadczy np. rola okien w nowożytnych fasadach kościołów i budowli świeckich czy też znaczenie okien w architekturze eklektycznej i modernistycznej.

Metody badawcze przydatne w analizie i ochronie dawnych okien

Zabytkowe okno, podobnie jak każdy inny element poddawany zabiegom konserwatorskim, powinno zostać dokładnie zbadane. Celem przeprowadzonej analizy jest dokonanie wartościowania istniejących rozwiązań oraz wybór najlepszej metody konserwacji. Także w celu przeprowadzenia poprawnej rekonstrukcji nieistniejącego już rozwiązania należy wcześniej przeprowadzić dokładne badania.

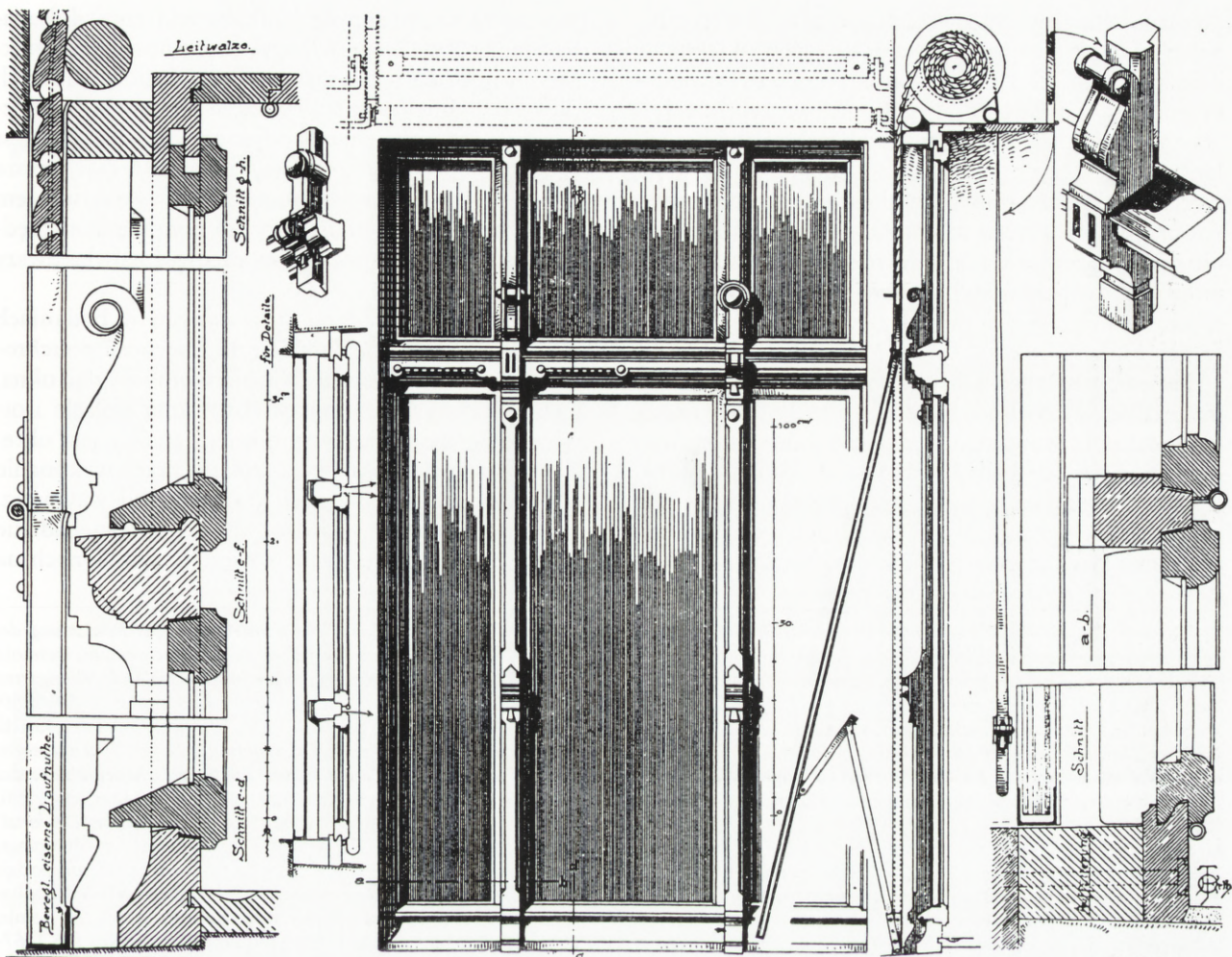
Podejmowane studia można podzielić na dwie grupy:

Badania nieniszczące. Polegają one na analizie źródeł historycznych — pisanych, ikonograficznych itp.³ Mogą one dostarczyć bardzo wiele materiału o okolicznościach powstania okien oraz o ich wyglądzie i funkcjonowaniu. Mogą to być dawne inwentarze, opisy, rachunki budowlane oraz ryciny, obrazy, zachowane projekty architektoniczne. W inwentarzach zwracano uwagę na wszystkie elementy posiadające wartość materialną (okucia, ilość szyb) i dlatego łatwo pozwalają one zrekonstruować konstrukcję stolarki i jej podział (liczba skrzydeł i kwater, rodzaj oszklenia) — por. Aneks. Szczegółowe wyliczanie opisywanych okuć żelaznych i szyb w oknach (nawet uszkodzonych i wybitych) wynikało z ich wartości pieniężnej — były to elementy, za które trzeba było zapłacić, co na pewno wzbudzało czujność każdego właściciela.

W analizie tych źródeł kryje się jednak pewne niebezpieczeństwo. Lustracje sporządzano w celach oszacowania wartości dóbr, np. do celów spadkowych czy też podatkowych i dlatego często zawyżano lub zaniżano wartość opisywanego budynku przez zmianę liczby wymienianych detali.

Innym rodzajem źródeł są opisy z epoki, które mogą dostarczyć informacji o zewnętrznym i wewnętrznym opracowaniu otworu okiennego oraz o sposobie otwierania okien. Także analiza zachowanych rachunków budowlanych pozwala uściślić dane o budowie tech-

3. M. Dayczak–Domasiewicz, *Forma i zakres opracowania wstępnych badań historycznych i ikonograficznych*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1973, s. 37–54; A. Ryszkiewicz, *Źródła do dziejów sztuki w archiwach*, (w:) *Wstęp*

3. Cennym źródłem są dawne traktaty budowlane i rzemieślnicze, w których opisywano budowę okien i ukazywano przykłady stosowanych rozwiązań. Wg T. Krauth, *Die gesamte Bauschreinerei einschliesslich der Holztreppen, der Glaserarbeiten und der Beschläge*, Leipzig 1895, Band 2, tabl. 56

3. A valuable source are old buildings and artisan treatises describing the construction of windows and demonstrated examples of applied solutions. According to T. Krauth, *Die gesamte Bauschreinerei einschliesslich der Holztreppen der Glaserarbeiten und der Beschläge*, Leipzig 1895, vol. 2, table 56

nicznej okna. Można tutaj wyróżnić rachunki prowadzone przez inwestorów, przez wykonawców i przez urzędy budowlane. Wartość tych źródeł może obniżyć ich niesolidność, która wynika z nie w pełni wykształconego dokumentowania procesu budowlanego, np. nierejestrowanie pochodzących z darów materiałów budowlanych, feudalnych świadczeń czy też wykorzystanych zasobów inwestora. Dlatego też należy zwrócić uwagę, że źródła pisane i ikonograficzne są określane jako „źródła pośrednie”. Oznacza to, że dopiero ich analiza może dostarczać informacji o poznawanym przedmiocie historycznym. Niejednokrotnie mogą one odbiegać od zachowanej badanej materialnej struktury

w jej pierwotnej, istniejącej niegdyś formie. Dlatego pierwszeństwo przekazu ma źródło bezpośrednie — sama struktura materialna zabytku, a źródło pisane dowodzi tylko niesolidności autora — inwestora, wykonawcy czy też oglądającego.

Źródła pisane można wielokrotnie interpretować udoskonalając ich odczytanie i poprawiając błędy popełnione przez poprzedników. Bardzo ważne jest przeanalizowanie dawnych rycin, obrazów i zachowanych projektów architektonicznych, gdyż często bezpośrednio ukazują one wygląd badanych rozwiązań⁴. W analizie zabytkowych okien bardzo przydatne mogą być także publikowane dawne traktaty i podręczniki bu-

do historii sztuki, t. I: *Przedmiot, metodologia, zawód*, Warszawa 1973, s. 313–324; A. Wyrobisz, *Źródła pisane w badaniach nad zabytkami architektury*, „Rocznik P.P. PKZ” 1987, z. 1, Warszawa 1988, z. 1, s. 47–61.

4. Por. D. Frey, hasło: *Architekturzeichnung*, (w:) *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, München, szp. 992–1013; *Architektenzeichnungen 1479–1979*, (w:) *Katalog zur Ausstellung in der Sonderausstellungshalle der Staatlichen Museen in Berlin-Dahlem*, red. E. Berckenhagen, Berlin 1979.

dowlane⁵. Prezentowano w nich podstawy teoretyczne projektowania oraz wykonywania otworów okiennych i stolarek (por. il. 3 i 4). Niektóre z nich były wielokrotnie wznawiane i wydawane w reprintach⁶. Niezbędna jest też analiza dawnych traktatów budowlanych, w których okna traktowano jako element nierozzerwalnie związany z architekturą⁷. Ważne są także opracowania przemian stolarki okiennej⁸. Szczególnie cenne są zawarte tam informacje o rozwiązaniach technicznych stosowanych w konstruowaniu dawnych okien i ich elementach towarzyszących (kraty, okiennice, żaluzje)⁹.

Badania niszczące. Obejmują one analizę struktury materialnej budowli — materiału i techniki w obecnym stanie zachowania. W analizie okien mogą być przydatne metody badań właściwe dla badań tynków i powłok malarskich, badań architektonicznych oraz badań archeologicznych¹⁰. W badaniach tych źródłem podstawowym, „pierwszym”, jest substancja zabytku.

Jej analiza z odmiennych punktów widzenia, dokonana przez różnych specjalistów, może dostarczyć maksimum informacji o wszystkich częściach składowych zabytku architektury, a więc także o oknach. Najważniejszym zadaniem przed podjęciem każdej analizy jest ustalenie jej celu i określenie, jakich informacji może ona dostarczyć. Ma to chronić przed wykonywaniem niepotrzebnych czynności i przed ponoszeniem zbędnych kosztów oraz pozwala opracować najwłaściwszy tryb postępowania.

1. Badania metodami stosowanymi w badaniach tynków i powłok malarskich na obecność polichromii¹¹. Badania te mogą ustalić pierwotny wygląd okna, jego kolorystykę i pomóc w datowaniu stolarki i otworu okiennego. Pierwszym celem analizy jest określenie przemian kolorystyki stolarki przez wykonanie odkrywek stratygraficznych (zarówno od wewnątrz, jak i od zewnątrz). Bardzo ważne jest przebadanie miejsc trudno dostępnych, a więc nie narażonych na

5. T. Krauth, *Die gesamte Bauschreinerei einschliesslich der Holztreppen, der Glaserarbeiten und der Beschläge*, Band I-II, Leipzig 1895, wyd. II 1899; H. Koch, *Fenster, Türen. Handbuch der Architektur*, Teil 3, Band 3, Heft 1, Darmstadt 1896, wyd. II Stuttgart 1901; A. Nübel, *Holzarbeiten*, Frankfurt am Main 1917; O. Völckers, *Glass und Fenster*, Berlin 1934; Z. Żniński, *Stolarstwo budowlane*, cz. 1, Warszawa 1952, s. 13–83, 99–106; O. Meyer, *Türen und Fenster. Ihre Gestaltung nach alten und neuen Handwerkstechniken*, Berlin 1924.

6. Można tu przykładowo wymienić: A. Graef, *Der praktische Fensterbauer*, wyd. I, Weimar 1874, ost. wyd. Hannover 1992.

7. Dotyczy to nie tylko traktatów Witruwiusza, Palladia, Serlia czy Vigniolii, ale także teoretyków mniej znanych w naszym obszarze kulturowym, np. J. Furtenbach, *Architectura civilis, architectura recreations, architectura privata: drei Bände in einem Band*, Ulm 1628 und Augsburg 1640–1641, reprint — Hildesheim 1971, Documenta technica, Reihe 2: Quellenschriften zur Technikgeschichte.

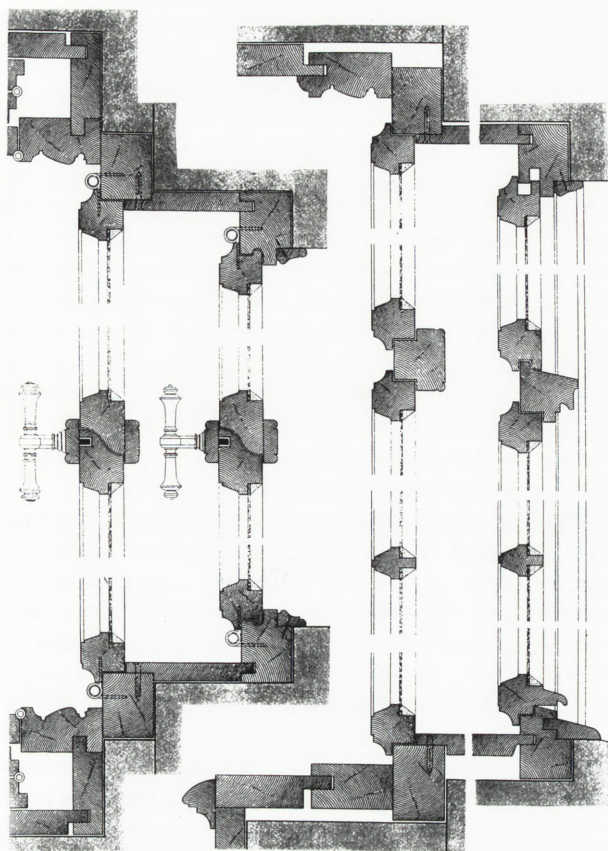
8. E. Viollet-le-Duc, hasło *Fenêtre*, (w:) *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle*, Paris 1861, t. V, s. 365–419; F. Ostendorf, *Über den Verschluss des Profanfensters im Mittelalter*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1901; R. Herbig, *Fenster an Tempeln und monumentalen Profanbauten*, „Jahrbuch des Deutschen Architektur Institut”, R. 44, 1929, s. 224–262; R. Offermann, *Die Entwicklung des gotischen Fensters am Mittelrhein im 13 und 14 Jahrhundert*, Wiesbaden 1932; A. J. Wacker, *Das Fenster im deutschen Wohnhaus*, Danzig 1938; P. Janák, *Okno jako památkový dokument*, „Zprávy památkové péče”, R. 3, 1939, s. 31–40; G. Lill, *Denkmalpflege Praktische*, München 1941; P. Janák, *Okna Pražského bradu*, „Zprávy památkové péče”, R. 14, 1954, nr 9–10, s. 272–278; Z. Mączyński, *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Warszawa 1956, s. 166–197; J. Herout, *Úprava oken památkových objektů*, „Zprávy památkové péče”, R. 23, 1963, nr 1, s. 18–25, 39–52; E. Badstübner, op. cit.; H. E. Beckett, J. A. Godfrey, *Windows. Performance, Design and Installation*, London 1974, s. 117–144; M. Kupf, *Das Fenster in der historischen Fassade*, „Restauratorenblätter”, R. 4, 1980, s. 148–172; E. Seifert, *Die Bedeutung des Fensters im Denkmalschutz*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege”, R. 39, 1981, nr 1, s. 25–34; H. Habel, *Sprossenlose Fenster an Baudenkmalern? Überlegungen zu historischen Bauplänen*, tamże, s. 35–38; S. Lietz, *Das Fenster des Barock. Fenster und Fensterzubehör in der fürstlichen Profanarchitektur zwischen 1680 und 1780*, „Kunstwissenschaftliche Studien”, München 1982, Band 54; *Fenstersanierung*, opr. Arbeitskreis der Bautechnik der Vereinigung der Landes Denkmalpfleger, C. Arendt u. s., München 1984; S. M. Søndergaard, *Ribe-lodposte*, „Bygningsarkaeologiske Studier”, t. III, 1986, s. 93–100; C. Ger-

lach, *Fenster aus Westfalen. Zur konstruktion und Entwicklung des Fensters im Fachwerkbau*, Westfälisches Freilichtmuseum, Detmold 1987; E. Remmest, *Jugendstilfenster in Deutschland*, Wiengarten 1988; H. H. Engqvist, *Vinduer og vinduesprofiler 1550–1850*, „Bygningsarkaeologiske Studier”, t. V, 1988, s. 71–81; H. Griefß, *Fensterarchitektur und Fensterkonstruktion in Bayer. Vom ausgehenden 18 Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg*, „Arbeitshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege”, München 1990; M. Gerner, D. Gartner, *Historische Fenster Entwicklung Denkmalpflege*, Stuttgart 1996; Najpełniejszy wykaz literatury dotyczącej różnych zagadnień związanych z zabytkową stolarką okienną podaje *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Band VII–VIII, München 1981–1983, w następujących hasłach: W. Haas, A. Reinle, F. Kobler, *Fenster*, szp. 1253–1466, W. Sage, *Fenstererker*, szp. 1467–1474, R. Prandstetten, I. Haug, *Fenstergitter*, szp. 1474–1501, A. Reinle, *Fensterladen*, szp. 1501–1524, E. von Kirchbach-Müller, *Fensterverriegelung*, szp. 203, E. Fitz, W. Haas, I. Haug, F. Kobler, *Fensterverriegelung*, szp. 213–256. Por. także hasło *Fenster* i następne w: *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, Band 2, Berlin 1930, s. 433–439; hasło *Fenster* i następne w: *Lexikon der Kunst*, Band 1, Leipzig 1968, s. 695–697.

9. Należy tu zwrócić uwagę na literaturę dotyczącą także okien późniejszych i bardzo pobieżnie analizującą zabytkowe rozwiązania, np.: W. F. Crittall, *A Metal Window Dictionary*, London 1953; A. G. Schneck, *Fenster aus Holz und Metall. Konstruktion und Mauerausschlag*, Stuttgart 1932, kolejne wyd. 1953, 1967; U. Reitmayer, *Holzfenster in handwerklicher Konstruktion*, 6 Aufl., Stuttgart 1967; *La Fenêtre. Monographies de techniques hospitaliers*, C 1, Paris 1967; P. Smith, *Windows*, Blandford 1967; D. P. Turner (ed.), *Windows and Environment*, London 1971. Z polskich prac należy wspomnieć o podobnym wzornikach: W. Klein, *Nowoczesne okna*, Warszawa 1978. Tamże na s. 197–203 wykaz literatury dotyczącej współczesnych okien. Por. także tegoż, *Das Fenster und seine Anschlüsse Problematik und konstruktive Zusammenhänge*, Köln 1974; V. Lee, *Piękne okna*, Warszawa 1997.

10. A. Miłobędzki, *Badania nad historią architektury*, (w:) *Wstęp do historii sztuki*, t. I: *Przedmiot, metodologia, zawód*, Warszawa 1973, s. 471–494; M. Brykowska, *Dokumentacja do prac konserwatorskich*, „Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej, Budownictwo” 1981, z. 70, s. 135–154; też, *Badania zabytków architektury*, „Rocznik P. P. PKZ” 1987, z. 1, Warszawa 1988, z. 1, s. 21–40.

11. J. Gadowski, W. Zalewski, *Dokumentacja badań tynków i warstw malarskich. Stan i potrzeby*, „Materiały i Sprawozdania Konserwatorskie Województwa Krakowskiego” 1973, s. 109–119; Por. też M. Poksińska, *Polichromia romańskiej i wczesnogotyckiej rzeźby architektonicznej. Zespół rzeźby trzebnickiej*, Toruń 1993.

4. W dawnych podręcznikach budowlanych ukazywano szczegóły konstrukcyjne okien, co jest bardzo przydatne w pracach konserwatorskich. Wg H. Koch, *Fenster, Türen. Handbuch der Architektur, Teil 3, Band 3, Heft 1, wyd. II Stuttgart 1901, s. 52*

4. Old building textbooks showed construction details of windows, extremely useful for conservation. According to H. Koch, *Fenster, Türen. Handbuch der Architektur, second ed. Stuttgart 1901, p. 52*

szybkie zniszczenie i wymianę powłoki malarskiej, np. podczas często stosowanego usuwania wszystkich warstw malarskich do gołego drewna i pokrywania go zupełnie nową powłoką malarską. Takie same badania powinny obejmować także okiennice, parapety i inne elementy związane z funkcjonowaniem okna.

Bardzo istotne jest także przebadanie kolorystyki i powłok malarskich w otworze okiennym od wewnątrz oraz na elewacji od zewnątrz (należy to koniecznie przeprowadzać przed rozpoczęciem badań architektonicznych). Pozwalają one określić przemiany funkcjonowania otworu okiennego wraz ze stolarką oraz zmiany elewacji w tym rejonie (np. powiększanie otworu okiennego, zmiany jego umiejscowienia).

Należy także zwrócić uwagę na malowane (iluzjonistyczne) stolarki, które bardzo często są odkrywane w tym samym zabytku (il. 5). Dekoracje te malowano

na zamurowanych otworach okiennych oraz na ścianach zewnętrznych w celu uzyskania symetrii z pozostałymi, istniejącymi już oknami (il. 6). Malowane, iluzjonistyczne okna pozwalają bezbłędnie odtworzyć kształt otworu okiennego, wygląd stolarki i jej podział oraz, co jest niezmiernie ważne, kolorystykę rozwiązania (il. 7).

Podobną rolę może pełnić ikonografia z epoki, którą analizuje się podczas kwerend historycznych wykonanych w ramach badań nieniszczących. Rzadko się jednak zdarza, aby odnalezione ryciny przedstawiały konkretne, interesujące nas zabytki. Ikonografia pokazuje tylko, jak w tym okresie wyglądały inne (analogiczne) okna, jednak niekoniecznie były one identyczne z badanym zabytkiem.

2. Badania metodami stosowanymi w badaniach architektonicznych¹². Badania zachowanej struktury materialno-przestrzennej mogą pomóc ustalić pierwotny wygląd okna (kształt otworu okiennego i budowę stolarki). Powinny one objąć następujące elementy: cały wewnętrzny otwór okienny — jego rozglifienie, osadzenie kamiennego zewnętrznego obramienia, ściankę pod parapetem (bywa z reguły później pogrubiana), posadzkę przy oknie.

Badania murów w otworze okiennym pomagają określić przemiany w tym rejonie wnętrza oraz wyjaśniają wygląd tego fragmentu w różnych okresach historycznych. Pozwala to stwierdzić, czy dane okno jest pierwotne czy wtórne, jak była jego pierwotna konstrukcja i jak się ona zmieniała. Jednocześnie badania te umożliwiają określenie, czy dane okno posiadało wewnętrzne okiennice i jak wyglądał mechanizm je zamykający. Bardzo często na rozglifieniu muru znajdują się niewielkie otwory, które są śladem po urządzeniach zamykających okna lub okiennice (śląd po

5. Malowane iluzjonistyczne okna (Wiśnicz, dziedziniec zamkowy, kamienne obramienia przed 1640 r., malowana stolarka o formie z 2 ćwierci XVIII w.). Fot. J. Lewicki 1997

5. Painted illusionistic windows (Wiśnicz, castle courtyard, stone frame from prior to 1640, painted woodwork with a form from the second quarter of the eighteenth century). Photo: J. Lewicki 1997

12. Metodyka badań architektonicznych doczekała się bardzo licznej literatury. Można tu przykładowo wymienić: prace M. Brykowskiej, (por. przyp. 10); J. T. Frazik, *Makroskopowa analiza materiału, techniki i stratygrafii murów oraz tynków zabytkowych budowli*, „Czasopismo Techniczne. Budownictwo”, R. 67, Kraków 1969,

z. 3, s. 1–15; tenże, *Analiza materiału, techniki i stratygrafii murów jako metoda badawcza dzieł architektury zabytkowej*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. 31, 1969, nr 1, s. 121–123; tenże, *Zamek w Krasiczynie*, „Zeszyt Naukowy Politechniki Krakowskiej”, nr 12, Architektura, z. 22, 1968, s. 7–23.

rygłu zamykającym lub przestrzeń przeznaczona na schowanie zamka okiennic, kiedy są one otwarte, il. 8).

Podczas badań architektonicznych w niszy okiennej często pomija się sprawdzenie umiejscowienia posadzki, gdyż konserwatorom wydaje się, że nie ma to żadnego praktycznego znaczenia. Jednak właśnie w tym rejonie, nie narażonym na zmiany, zachowało się wiele elementów świadczących o przemianach architektury wnętrza budynku. Można tu określić pierwotny poziom i jego zmiany oraz znaleźć pozostałości pierwotnej posadzki, którą w środkowej części pomieszczenia z reguły kilkakrotnie wymieniano. Jednocześnie często tylko w niszy okiennej przy posadzce za-

6. Malowane iluzjonistyczne okna wraz z chaotycznie rozmieszczonymi odkrywkami ukazującymi obramienia otworów okiennych z wcześniejszych faz budowlanych (Wiśnicz, zamek, fragment dziedzińca zamkowego). Fot. J. Lewicki 1997

6. Painted illusionistic windows with chaotically placed uncovered fragments demonstrating frames of window openings from earlier phases of construction (Wiśnicz, castle, fragment of courtyard). Photo: J. Lewicki 1997

13. M. Brykowska, *Badania historyczno–architektoniczne elewacji budowli zabytkowych*, (w:) *Problemy konserwacji elewacji budowli zabytkowych*, „Wiadomości Konserwatorskie Województwa Krakowskiego”, t. V, 1996, s. 77–90.

14. T. Poklewski, *Możliwości poznawcze archeologii w badaniach architektury. Ocena archeologa. Wprowadzenie do dyskusji*, „Rocznik P. P. PKZ” 1987, z. 1, Warszawa 1988, s. 10–20; T. Nawroński, *Uwagi na temat przydatności materiału archeologicznego w badaniach zabytków architektury*, tamże, s. 62–76; L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno–architektonicznych*, Łódź 1984.

chowały się relikty pierwotnego opracowania ścian badanego wnętrza, gdyż fragmenty te w okresie baroku (i później) zasłaniano pogrubioną ścianką podparapetową (il. 9), wykonywaną w związku ze zmianą konstrukcji okna (z pojedynczego na zdwojone).

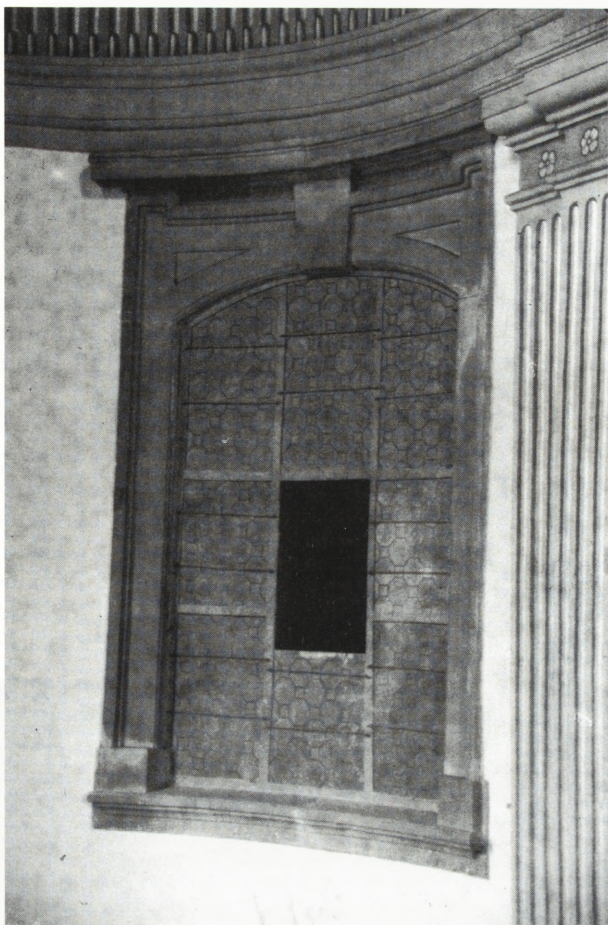
Bardzo ważne jest także przebadanie elewacji budynku i jej lica muru. Okno jest zawsze nierozdzielnie powiązane z elewacją zarówno pod względem wystroju, jak i konstrukcji oraz stanowi jeden z jej najważniejszych elementów. Zdarza się, że podczas drobiazgowej konserwacji elewacji nie przeprowadza się badań architektonicznych, które winny być prowadzone od „zewnątrz” jak i od „wewnątrz” (właśnie od strony otworów). Uniemożliwia to, do czasu następnej wymiany tynków, rozpoznanie zmian umiejscowienia i rozmiarów otworów okiennych (por. il. 10).

Badania te są konieczne do precyzyjnego określenia przemian budowlanych zabytku i często jednoznacznie rozwiewają wątpliwości związane z wyglądem poszczególnych elementów architektury w różnych okresach historycznych. Są one także bardzo przydatne do opracowania koncepcji konserwacji elewacji¹³ i całego budynku. Ich wykonanie jest niezbędne do opracowania szczegółowych projektów konserwatorskich.

Jednocześnie należy zwrócić uwagę, że wielokrotnie lepsze rezultaty dają badania całego lica muru, w przeciwieństwie do stosowanej w środowiskach byłych PKZ metod analizy tylko narożników muru. Niezmiernie istotna jest dokładna dokumentacja przeprowadzonych badań architektonicznych, gdyż tylko dzięki niej można zarejestrować, wykorzystać, a nawet sprawdzić rezultaty przeprowadzonych badań.

3. **Badania metodami archeologicznymi**¹⁴. Także badania archeologiczne mogą pomóc w wyjaśnieniu budowy okna. Często podczas badań archeologicznych w sąsiedztwie zabytku odnajduje się fragmenty szybek okiennych. Pozwalają one odtworzyć rodzaj oszklenia i jego kształt¹⁵. Możliwe jest także znalezienie podobnych fragmentów we wnętrzach pomieszczeń, gdzie znajduje się okno. Archeologicznie powinny zostać przebadane wszystkie odkrywane warstwy podłóg i piaskowo–gruzowa podsypka, na której układa się podłogi i posadzki oraz materiał, który wypełnia pachy sklepienne. Niejednokrotnie fragmenty dawnych, nieistniejących już stolarek odnajduje się w gruzie wypełniającym fragmenty muru (np. *opus emplectum*) oraz w zmienionych i przemurowanych później fragmentach muru.

15. Por. O. Völckers, *Glas und Fenster*, Berlin 1939; *Podstawy szklarstwa*, Warszawa 1954; A. Wyrobisz, *Szkló w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław 1968; J. Frycz, *Oszklenie nowożytnie*, „Szkló i Ceramika”, R. 23, 1972, nr 12, s. 374–379; A. Polak, *Szkló i jego historia*, Warszawa 1980; J. Frycz, *Witraże i oszklenia od XV do XVIII wieku*, (w:) *Polskie szkló do połowy XIX wieku*, Wrocław 1987; Z. Kamieńska, *Produkcja szkló od połowy XVII do połowy XIX wieku*, tamże.

7. Malowane iluzjonistyczne okno (Wiśnicz, zamek, kaplica zamkowa, ok. 1620). Fot. J. Lewicki 1997

7. Painted illusionistic window (Wiśnicz, castle chapel, about 1620). Photo: J. Lewicki 1997

Wszystkie wykonane badania powinny być ze sobą powiązane¹⁶, a ich celem jest dostarczenie jak największej liczby informacji o wyglądzie otworu okiennego. Informacje uzyskane podczas analizy stratygrafii węzłów, murów i powłok malarskich są zbiorem podstawowych faktów, które dopiero muszą być zinterpretowane w powiązaniu z wiedzą dotyczącą przemian układów konstrukcyjnych, przestrzennych czy też funkcjonalnych badanego zabytku architektury. Konieczne należy pamiętać, że wszystkie wykonane badania są czynnościami niszczącymi. „Źródło pierwsze” — sama struktura architektoniczna podczas procesu poznania jest nieodwracalnie niszczone. Dlatego też bardzo ważna jest dokładna dokumentacja przeprowadzanych badań, opisowa i fotograficzna, ale przede

16. Por. T. Nawrołski, *W sprawie kompleksowości badań zabytków architektury*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, 1986, nr 1, s. 119–129. Na s. 125–126 podjęto próbę zebrania i usystematyzowania czynności badawczych dotyczących zabytku architektury. Przedruk tego artykułu w: „Rocznik P.P. PKZ” 1987, Warszawa 1988, z. 1, s. 177–199.

wszystkim rysunkowa. Powinna ona objąć wszystkie elementy związane z zabytkowym oknem.

Inwentaryzacja konserwatorska

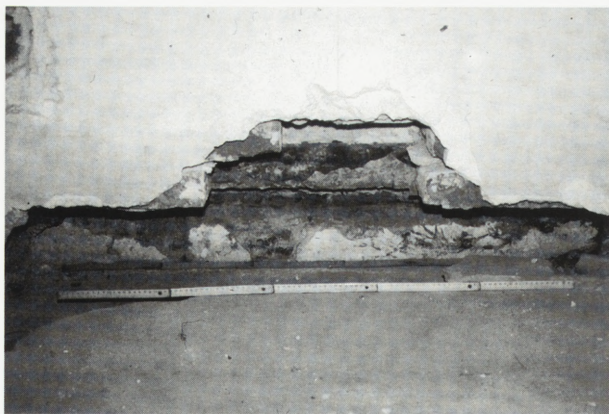
Wykonana dokumentacja ma trojaki znaczenie: jako narzędzie badawcze niezbędne do analizy dawnego okna i podstawa do dyskusji o przyjęciu konkretnej koncepcji konserwatorskiej, jako podkład do prac projektowych oraz jako dokumentacja nieodwracalnie niszczonego elementu. Każdy wykonany rysunek powinien być zgodny z obowiązującymi normami¹⁷ i ko-

8. Ślady po otworach na zamki wewnętrznych okiennic. U doł widoczne pogrubienie ścianki podparapetowej i zachowany tylko w tym miejscu fragment marmurowej posadzki wskazujący pierwotny poziom użytkowy wnętrza (Kielce, Pałac Biskupi, 2 Pokój Biskupi, ok. 1644 r.). Fot. J. Lewicki 1996

8. Traces of openings for locks of inner shutters. At the bottom: visible thickening of the under-sill wall and the sole extant fragment of the marble floor, indicating the original level of the interior (Kielce, Bishop's Palace, second room, about 1644). Photo: J. Lewicki 1996

17. Obowiązujące określenia wymienia J. Tajchman, *Słownik terminologiczny...*, s. VIII–X. Należy tu zwrócić uwagę na normy PN–60/B–01029 i PN–70/B–01025 — o wymiarowaniu i oznaczeniach; por. też PN–88/B–10085; PN–72/B–91000 i PN–82/7150–04. Wszystkie te normy dotyczą jednak współczesnych rozwiązań. Pomiar zabytkowych okien powinien być dokładniejszy i wyjaśniający wszystkie szczegóły ich budowy.

9. Kolejne pogrubienia ścianki podparapetowej wraz z kolejnymi warstwami tynków i pobiał. Pogrubienia wykonywano ze względu na zmianę konstrukcji okna z krosnowego (poł. XVII w.) na podwójne (2 poł. XVIII w.) i skrzynekowe (lata sześćdziesiąte XIX w.) (Kielce, Pałac Biskupi, 4 pokój biskupi). Fot. J. Lewicki 1996

9. Consecutive thickening of the sub-sill wall with successive layers of plaster. The thickenings were executed owing to a change in the window construction from loom (mid-seventeenth century) to double (second half of the eighteenth century) and box (1860s) (Kielce, Bishop's Palace, second room, about 1644). Photo: J. Lewicki 1996

dami dokumentacji architektoniczno–budowlanej oraz należy go sporządzić w odpowiednich normatywnych skalach¹⁸. Zawsze powinno się wykonywać następujące rysunki:

- analiza istniejących rozwiązań na rzutach i elewacjach, skala 1:50 lub 1:100;
- inwentaryzacja każdej charakterystycznej stolarki w powiązaniu z otworem okiennym, **wszystkie** widoki (z zewnątrz i od wewnątrz) i **całe** przekroje (poziomy i pionowy), skala 1:10 i 1:1 (por. il. 11);
- charakterystyczne detale i profile stolarki, okucia i inne elementy dekoracyjne, skala 1:1;
- dokumentacja wszystkich odkrywek z badań architektonicznych, widoki i przekroje, skala 1:10.

Bardzo ważne jest spełnienie następujących warunków:

- inwentaryzowana stolarka powinna być osadzona w otworze okiennym, a na rysunku powinien być widoczny sposób jej osadzenia (por. il. 11);
- na rysunkach powinien być ukazany sposób konstrukcji stolarki — zaznaczenie odrębnych części konstrukcyjnych i szczegółów połączeń;
- zaznaczone powinny być tylko połączenia i fragmenty o wyjaśnionej konstrukcji;
- należy unikać wykonywania rysunków w skalach nienormatywnych, np. 1:5, 1:2, 1:7,5 czy 1:25.

Inwentaryzację rysunkową powinna uzupełniać dokumentacja fotograficzna, którą należy objąć podobne elementy. Wykonane fotografie winny pokazywać ist-

niejące rozwiązania na tle elewacji, widoki każdej charakterystycznej stolarki w powiązaniu z otworem okiennym z zewnątrz i od wewnątrz, charakterystyczne okucia i ewentualnie detale, profile stolarki, wszystkie odkrywki z badań architektonicznych oraz wszystkie wykonane odkrywki stratygraficzne ukazujące kolejne warstwy kolorystyczne zarówno w sąsiedztwie stolarki (otwór okienny od wewnątrz i od zewnątrz), jak i na samej stolarce (ramie okiennej od zewnątrz i od wewnątrz). Tylko tak wykonana dokumentacja zapewnia dostarczenie odpowiedniego materiału do przyjęcia koncepcji konserwatorskiej i do późniejszego procesu projektowego.

Należy jeszcze raz podkreślić, że prawidłowo wykonany rysunek inwentaryzacyjny staje się środkiem umożliwiającym odczytanie nieznanych wcześniej faktów i uściślenie problemów sformułowanych w wyniku badań *in situ* — bez naruszania struktury obiektu. Dlatego też poprawna inwentaryzacja pomiarowa może być traktowana jako narzędzie eksploracji obiektu architektonicznego¹⁹. Obok inwentaryzacji pomiaro-

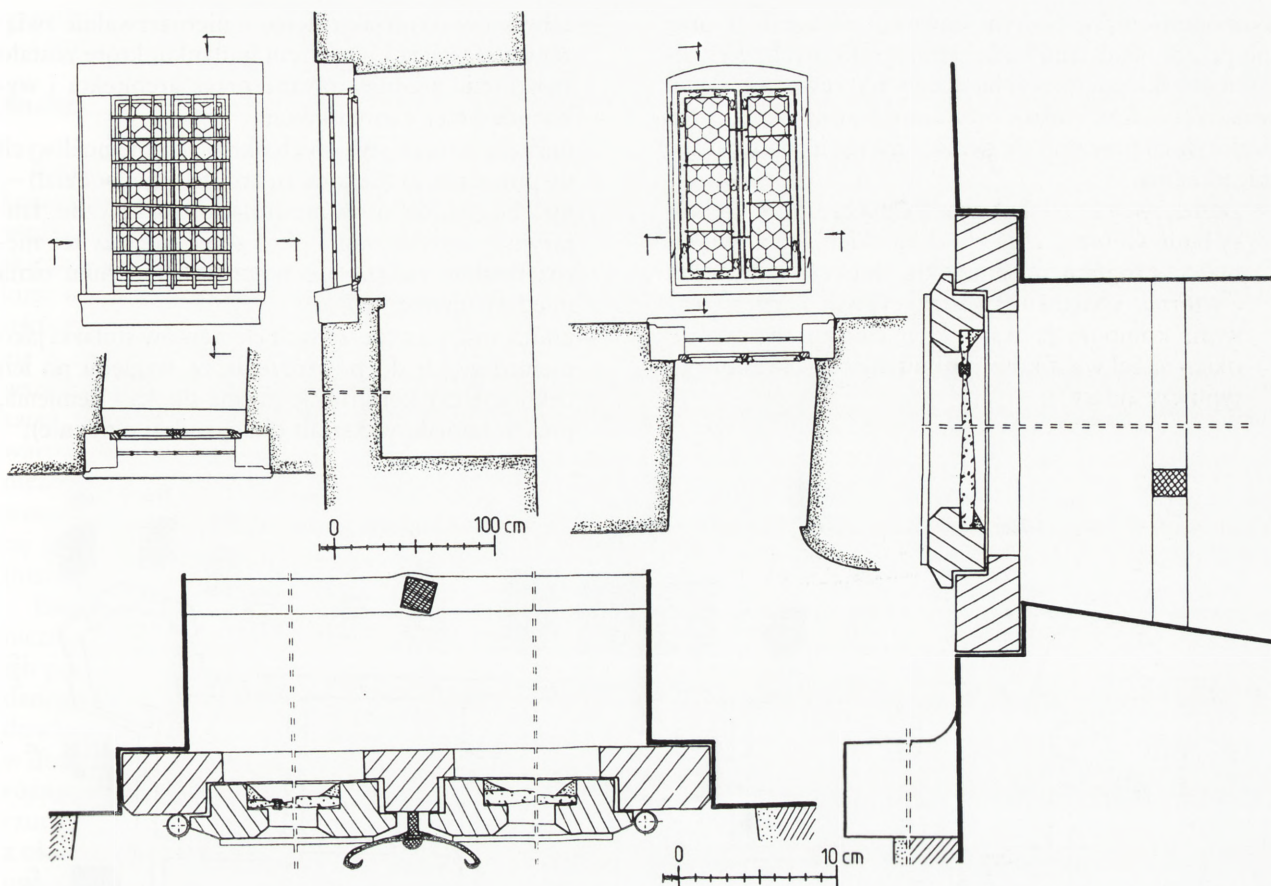

10. Widoczne dzięki usunięciu tynku z elewacji kolejne przekształcenia otworu okiennego. (Łęczyca, XIX–XX w.). Fot. J. Lewicki 1997

10. Visible successive transformation of a window opening visible thanks to the removal of plaster from the elevation (Łęczyca, nineteenth–twentieth century). Photo: J. Lewicki 1997

18. M. Brykowska, *Dokumentacja do prac konserwatorskich...*, s. 135–154; też, *Badania zabytków architektury...*, s. 27.

19. A. Miłobędzki, *Badania nad historią architektury...*, s. 476–480; M. Brykowska, *Badania zabytków architektury...*, s. 25, 34; J. Tajchman, *Stolarzka okienna w Polsce...*, s. 40–41.

11. Poprawnie wykonana inwentaryzacja winna ukazywać sposób osadzenia okna, wszystkie skrzydła okienne wraz z okiennicami oraz pełne przekroje. W celu lepszej czytelności z rysunku usunięto wymiarowanie oraz uczytelniono przekroje przez ich zakreskowanie (Kielce, Pałac Biskupi, parter, okno wieży pd.-zach.). Pomiar i oprac. J. Lewicki 1994

11. Suitably performed inventurisation should disclose the manner of fixing the window, all the wings together with shutters and full cross-sections. For the purposes of greater legibility the drawing is devoid of measurements and the cross-sections are rendered clearer by lining (Kielce, Bishop's Palace, south-western tower). Measured and prepared J. Lewicki 1994

wo-rysunkowej, ważny jest precyzyjny opis okna, na podstawie którego można bezbłędnie odtworzyć jego wygląd. Należy stosować jednolitą terminologię, którą ostatnio skodyfikowano²⁰.

Zaproponowane i stosowane już reguły inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych okien są bardzo pracochłonne. Powinny być stosowane w wypadku rozwiązań najwyższej klasy. W codziennej praktyce konserwatorskiej, dotyczącej przeciętnych zabytków, tryb działania można uprościć i skrócić. Niemniej jednak, opracowana dokumentacja rysunkowa i fotograficzna, wraz z krótkim opisem, powinna koniecznie obejmować najbardziej charakterystyczne elementy okna. Dotyczy to szczególnie rozwiązań wymienianych (usuwnych). W wyniku przeprowadzonych analiz powinno powstać pisemne sprawozdanie. W tym miejscu dotykamy jeszcze jednego problemu — w wypadku niemożności wykonania dokładnej inwentaryzacji zabytkowego okna, które ulega zniszczeniu, należy

przeprowadzić jego ewidencję (np. w formie białej karty), obejmującą precyzyjny opis oraz dokładne fotografie. Konieczne jest także opracowanie wzorcowej karty inwentaryzacyjnej dla drewnianego detalu (np. okien), które coraz częściej ulegają wymianie i zniszczeniu.

Elementy wartościujące

Przyjęcie koncepcji konserwatorskiej zniszczonego zespołu okien należy poprzedzić wartościowaniem istniejących rozwiązań (il. 12). Po wykonaniu badań zachowanych jeszcze zabytków oraz po przeprowadzeniu dokładnej ich inwentaryzacji, należy dokonać oceny wartości przeznaczonych do konserwacji okien. Pozwala to podjąć decyzję, które rozwiązania powinny zostać bezwzględnie zachowane i poddane konserwacji oraz określa jej zakres. Do wartościowania najlepiej przystąpić po zakończeniu badań źródeł historycznych,

20. J. Tajchman, *Stolarka okienna. Słownik terminologiczny...*

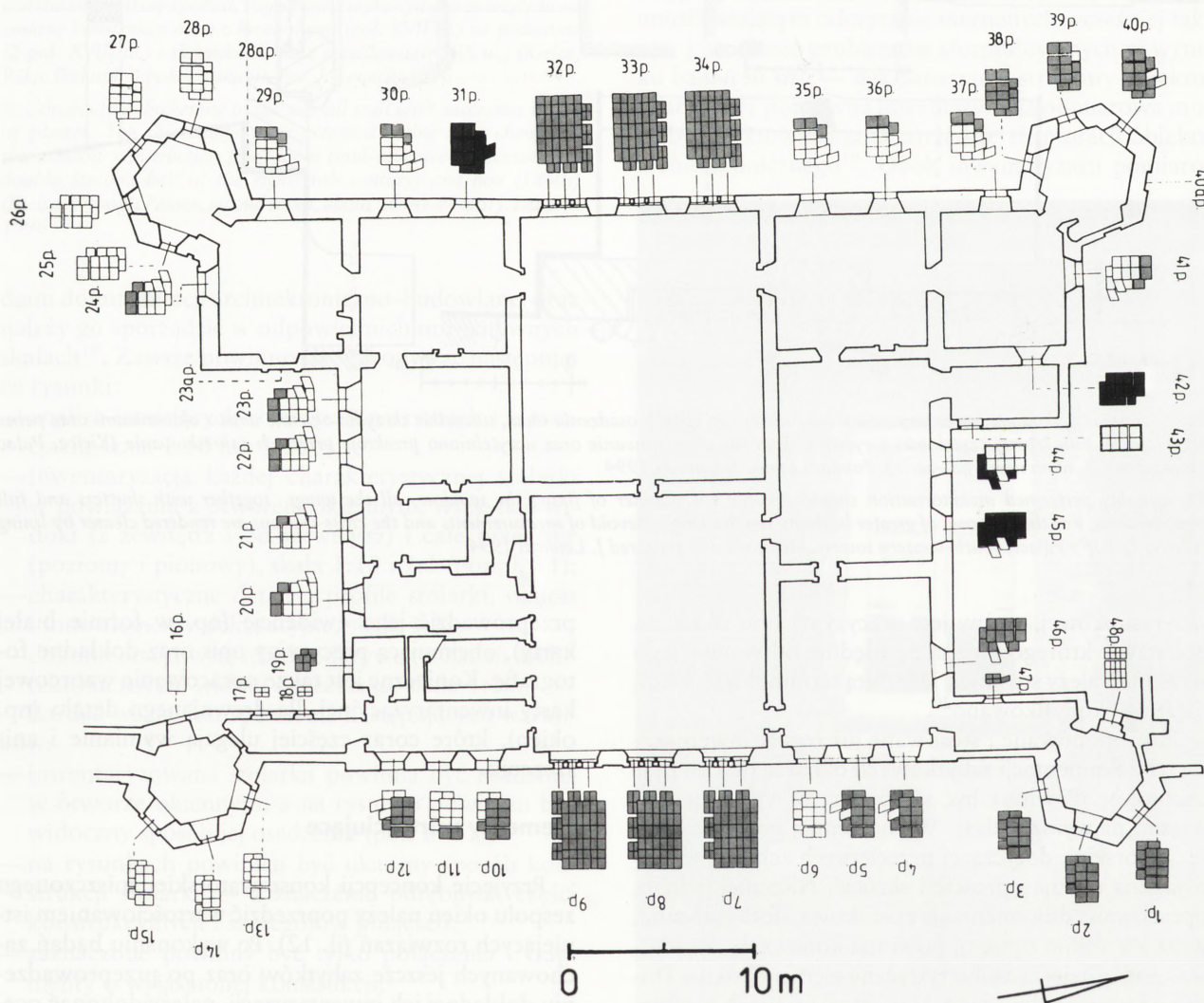
ikonograficznych (w tym dawnych fotografii!) oraz po przeprowadzeniu badań stratygraficznych: wystroju malarskiego i rzeźbiarskiego na zewnątrz i wewnątrz, tynków, murów oraz samych stolarek. Podczas waloryzacji powinno się zwracać uwagę na następujące zagadnienia:

—zabytkowe okno jako nieodłączna część architektury budowli (otoczenie i funkcja okien, ich powiązanie z programem budynku, funkcją pierwotną i wtórną, systemem konstrukcyjnym i przestrzennym; kompozycja wszystkich elementów; wpływ okien na zakwalifikowanie budynku do określonego typu czy „klasy”);

—zabytkowe okno jako element nierozdzielnie związany z elewacją i wnętrzem budynku, które zostało świadomie zaprojektowane przez architekta i wykonane przez rzemieślnika;

—unikalność cech stylowych okna jako niemożliwych do powtórzenia (dekoracja, konstrukcja, podział) — np. bogato dekorowane stolarki eklektyczne, fantazyjnie ukształtowane okna secesyjne, czy też nierozdzielnie związane z wystrojem budynku okna międzywojenne;

—unikalność poszczególnych elementów stolarki jako niemożliwych do powtórzenia ze względu na ich dekorację czy konstrukcję (forma słupka i ślimienia, profile ramiaków, kształt okuć, rodzaj okiennic);

12. Wartościowanie stolarki okiennej jest niezbędne do przyjęcia metody jej konserwacji. Powinno być ono przeprowadzane w całym budynku, a wyniki ukazywane na zestawieniach opracowywanych oddzielnie dla każdej z kondygnacji, odpowiednimi kolorami zaznacza się wnioski z przeprowadzonej analizy (Kielce, Pałac Biskupi, piętro, uproszczony plan współczesny). Kolor ciemny — okna o dużej wartości zabytkowej, kolor jasny — okna lub ich elementy zabytkowe, pozostałe okna — nie mają wartości zabytkowej. Oprac. J. Lewicki

12. The evaluation of window woodwork is indispensable for the acceptance of a conservation method. It should be performed in the whole building, and the results shown on lists prepared separately for each storey; suitable colours mark conclusions from the conducted analysis (Kielce, Bishop's Palace, storey). Dark colour — windows of high historical value, light colour — windows and their historical elements, the remaining windows have no historical value. Prep. by J. Lewicki

—stan zachowania okna (możliwość jego naprawy i przystosowania do współczesnych norm)²¹.

Analiza dawnych okien

Bardzo ważna jest też analiza dawnych okien. Wykorzystuje się tutaj różne metody badawcze²². Przeprowadzenie analizy (studium historyczno-konserwatorskiego) poprzedza dokładne zapoznanie się z wszystkimi wynikami dotychczasowych badań zabytku architektury. Niezbędna jest także precyzyjna inwentaryzacja i dokumentacja, która jest punktem wyjścia do wszelkich analiz zachowanych rozwiązań. Inwentaryzacja służy także do przeprowadzenia poprawnego wartościowania zabytkowej stolarki okiennej, co jest niezbędne do przyjęcia całościowej koncepcji konserwatorskiej każdego zespołu zabytków. Pomocne są tutaj analizy wykonane podczas badań nieniszczących (historycznych i ikonograficznych).

Uzyskane wyniki badań historycznych i architektonicznych powinny zostać uporządkowane. Dopiero na ich podstawie można analizować przemiany okien badanego zabytku w kolejnych okresach przemian budowlanych. Zagadnienie to należy opracowywać w formie zestawień rekonstruujących występowanie różnych rodzajów okien. Należy je przedstawiać na rzutach i widokach budowli oddzielnie dla każdego z okresów historycznych. W zestawieniu powinna być uwzględniona konstrukcja okna, jego podział oraz wszystkie elementy towarzyszące — np. zewnętrzne i wewnętrzne okiennice (por. il. 13).

Przygotowywane studium historyczno-konserwatorskie, obok opracowanych zestawień nieistniejących już typów okien w poszczególnych okresach historycznych i wartościowania zachowanych zabytków, powinno zawierać skrócony opis historycznych przemian zabytkowej stolarki i tekst opisujący uzasadnienie dokonanego wartościowania okien przeznaczonych do konserwacji.

Obok tego istotne jest zebranie w aneksie najistotniejszych materiałów źródłowych. Dawne okna zawsze należy rozpatrywać na tle całej budowli w powiązaniu z danymi o jej bryle i poszczególnych elewacjach oraz

z jej układem przestrzennym (funkcja i wystrój poszczególnych wnętrz). Niedopuszczalna jest analiza dawnych okien ograniczona do samej drewnianej stolarki, którą często rozpatruje się jako element składający się tylko ze skrzydeł okiennych!

Wyniki analiz powinny być opracowaniem autorskim, a w wypadku najcenniejszych zabytków winny być recenzowane pod kątem poprawnego stosowania metod badawczych i wysnutych na ich podstawie wniosków. Niezmiernie ważne jest, aby opracowania pozostające w maszynopisach cechowała duża precyzja i solidność wykonanych studiów²³.

W różnych polskich środowiskach (Toruń — IZiK UMK i PKZ, Kraków — PKZ, Wrocław — PKZ i Politechnika, Warszawa — PKZ i Politechnika) prowadzono podobne studia. Opracowania najcenniejszych zabytków winny być publikowane²⁴. Publikacja podobnych prac ma duże znaczenie poznawcze i pomaga w przygotowaniu dokładnej syntezy przemian okien na naszych terenach. Pozwala też zaprezentować metody badań i analizy zabytkowych okien oraz może być wzorcem do dalszych działań w tej dziedzinie. Prace publikowane powinny się jednak różnić od prac w maszynopisach — niezbędna jest w nich większa syntetyczność analiz. Ze względu na hermetyczność podejmowanych studiów, konieczne jest w nich przeprowadzanie szerszych analiz porównawczych i ukazywanie całego tła historyczno-kulturowego. Tylko taki tryb postępowania może uchronić autorów publikowanych prac od zamknięcia się w kręgu technicznych rozważań, które nie zawsze są zrozumiałe i łatwo przyswajalne nawet dla profesjonalnych odbiorców.

Cenne jest także podejmowanie studiów nad większymi zespołami okien w obrębie miast. Studia takie wykonano nad oknami Torunia i Gdańska²⁵. Pozwoliły one wskazać najczęściej występujące tam typy okien oraz zwrócić uwagę na rozwiązania o unikalnych wartościach konstrukcyjnych i dekoracyjnych. Podobne studia są bardzo przydatne w praktyce konserwatorskiej (naprawy zniszczonych i odtwarzanie nieistniejących okien) oraz znacznie uszczegółwiają naszą wiedzę o dawnych oknach w poszczególnych regionach. Dawne okna mogą być także tematem szerszych roz-

21. Przy wartościowaniu może być także przydatna praca W. Frödl, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków. Ich oddziaływanie na praktykę konserwatorską*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. XIII, Warszawa 1966.

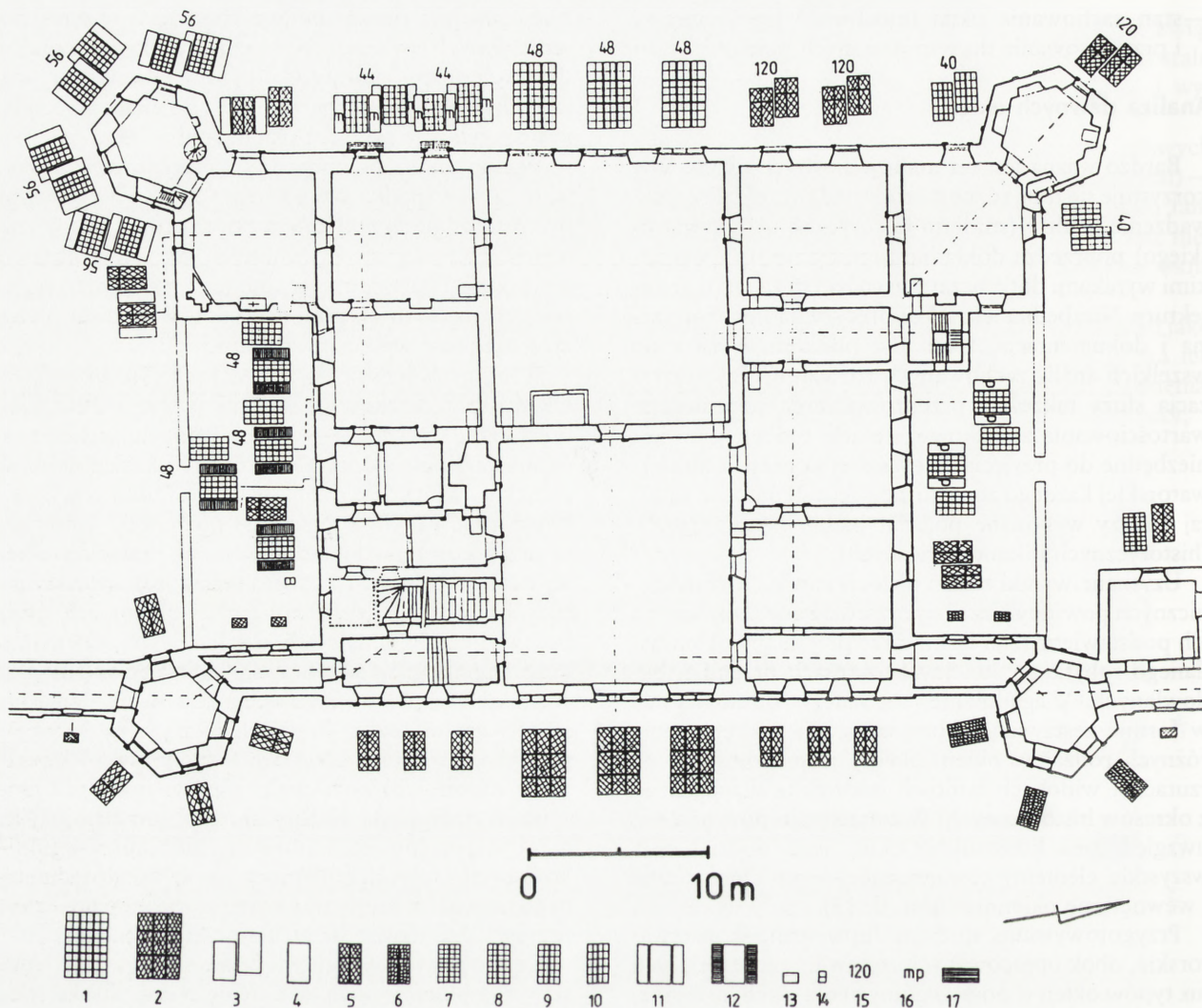
22. Wśród publikowanych opracowań okien należy wskazać niezwykle ciekawą pod względem metodologicznym pracę C. Gerlach, *Fenster aus Westfalen...*

23. Wśród takich ekspertyz można wymienić przykładowo prace: J. Tajchman, *Voruntersuchung des Fenstergerähmes im Neuen Palais Sanssouci in Potsdam*, Warszawa 1977, mpis, Biuro Handlu Zagranicznego PKZ; tenże, *Analiza historycznej stolarki okiennej i drzwiowej w hotelu Bristol w Warszawie*, Toruń-Warszawa 1981, mpis, Biuro Projektów Budownictwa Ogólnego „Budopol” w Warszawie; tenże, *Orzeczenie dotyczące stolarki okiennej „Grand Hotelu” w Sopocie*, Toruń 1989, mpis; J. Lewicki, *Koncepcja rekonstrukcji stolarki okiennej wraz z dokumentacją stanu istniejącego w korpuse*

palacu biskupiego w Kielcach, Kielce 1994, mpis i rys. w zbiorach Działu Konserwatorskiego Muzeum Narodowego w Kielcach.

24. J. Tajchman, *Stolarka okienna w zabytkach Torunia*, „Biuletyn Informacyjny PKZ” 1969, nr 16, s. 21–57; tenże, *Problematyka stolarki okiennej w odbudowywanym Zamku*, (w:) *Budujemy Zamek*, „Informacje Bieżące PKZ” 1973, nr 2–3 i 3–4; tenże, *Stolarka okienna Zamku Królewskiego w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. XIX, 1974, z. 4, s. 263–291; J. Otrząsek, *Stolarka okienna w XVIII-wiecznym zespole pałacowym Sanssouci w Poczdamie i jej problematyka konserwatorska*, praca magisterska pod kier. J. Tajchmana, Toruń 1991.

25. J. Tajchman, *Stolarka okienna w zabytkach Torunia...*; I. Berent, *Stolarka okienna w Gdańsku w świetle materiałów ikonograficznych*, praca magisterska pod kier. J. Tajchmana, Toruń 1994.

13. Analiza historyczna stolarki okiennej obejmuje graficzną rekonstrukcję występowania różnych rodzajów okien w poszczególnych okresach historycznych. W zestawieniu powinna być uwzględniona konstrukcja okna, jego podział oraz wszystkie elementy towarzyszące (Kielce, Pałac Biskupi, piętro, stan w l. 1788–1789). Rekonstrukcja planu i stolarki z epoki oprac. J. Lewicki 1998

1 — wielkie okno dzielone kamiennymi laskowaniami na 9 pól szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych; 2 — wielkie okno dzielone kamiennymi laskowaniami na 9 pól szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych; 3 — okno podwójne; 4 — okno pojedyncze; 5 — okno szkolne szybkami mocowanymi ołowiem; 6 — okno szkolne okrągłymi szybkami mocowanymi ołowiem; 7 — skrzydło okienne szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych o 32 kwaterach; 8 — skrzydło okienne szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych o 28 kwaterach; 9 — skrzydło okienne szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych o 24 kwaterach; 10 — skrzydło okienne szklone szybkami mocowanymi na kit w szczelinach krzyżowych o 20 kwaterach; 11 — okno z okiennicami; 12 — okno z żaluzjami; 13 — okno male; 14 — okno male do ustępu („miejsca sekretnego”); 15 — liczba kwater lub szybek w całym oknie; 16 — okna z malowanymi okiennicami bez określenia koloru — „m” lub malowane na popielato — „p”; 17 — „lawy sosnowe na ankrach żelaznych zakrzywionych leżące na różne kwiatki”

13. Historical analysis of the woodwork encompasses a graphic reconstruction of the occurrence of various types of windows in particular historical periods. The list should take into consideration the window construction of the window, its division and all accompanying elements (Kielce, Bishop's Palace, storey, state in 1788-1789). Prep. by J. Lewicki 1998

1 — Large window divided by stone tracery into 9 areas, glazed with panels fixed with putty in cross bars; 2 — large window divided with stone tracery into 9 areas glazed with panels fixed with lead; 3 — double window; 4 — single window; 5 — window glazed with panels fixed with lead; 6 — window glazed with round panels fixed with lead; 7 — wing window glazed with panels fixed with putty in cross window bars with 32 quarters; 8 — window wing glazed with panels fixed with putty in cross bars with 28 quarters; 9 — window wing glazed with panels fixed with putty in cross bars with 24 quarters; 10 — window wing glazed with panels fixed with putty with cross bars with 20 quarters; 11 — window with shutters; 12 — window with lowers; 13 — small window; 14 — small window for a cubicle “secret place”; 15 — number of quarter or panels in the whole window; 16 — window with painted shutters without defined colour — “m” or painted ash — “p”; 17 — “pine” benches on bent iron bars for assorted flowers

ważną pisanych z punktu widzenia historii architektury i historii sztuki²⁶. Niezbędne są także prace, w których zwraca się uwagę na piękno zabytkowych okien i potrzebę ich ochrony²⁷.

Rekonstrukcje dawnych okien

Dawna stolarka okienna doczekała się już gruntownego i solidnego opracowania. Publikacje są dostępne dla architektów i konserwatorów. Są także czytane przez historyków sztuki. I nagle pojawił się problem zupełnie nie przewidziany przez opracowujących to zagadnienie badaczy.

Publikacja materiału, w którym bezsprzecznie uodwodniono zmiany formy (podziału) dawnych okien, uświadomiła wielu osobom decydującym o losie zabytków, że istniejące w starszych budowlach rozwiązania pochodzą z reguły z XIX–XX w. (il. 14). Tymczasem według opracowanych reguł forma okien w tych wcześniejszych zabytkach powinna być zupełnie inna. Spowodowało to pojawienie się mody na wyrzucanie istniejących oryginalnych rozwiązań i rekonstruowanie okien o podziale nawiązującym do stylu obiektu, w którym się one znajdują.

Tak oto na terenie całej Polski pojawiła się fala purystycznych rekonstrukcji, która tym razem objęła detal drewniany. Co gorsza, w wypadku tych rekonstrukcji nie wykonuje się wyczerpującego programu badań i analizy dawnych rozwiązań, gdyż najczęściej autorzy projektów lub inwestorzy–profesjonaliści nie dysponują dostateczną wiedzą na ten temat (il. 15). Odtwarzane rozwiązania wykonuje się mechanicznie kopiując podziały okien stosowane w tym czasie na innych terenach, które gruntownie zostały już przebadane. Ten tryb postępowania powinien zostać natychmiast zahamowany lub odpowiednio ukierunkowany przez zwrócenie uwagi na następujące zagadnienia:

1. Dokładna analiza źródeł i struktury materialnej konserwowanego zabytku z reguły pozwala stwierdzić, jak wyglądały jego okna w różnych okresach historycznych (il. 16, 17, 18). Nie wolno odtwarzać rozwiązań, których wygląd jest hipotetyczny.

2. Żadne względy nie usprawiedliwiają niszczenia oryginalnych (nawet klasycystycznych) rozwiązań ze względu na chęć rekonstrukcji okien nowożytnych lub wcześniejszych. Jednocześnie ochronie powinny podlegać nie tylko eklektyczne okna XIX–wieczne, ale również rozwiązania secesyjne i pochodzące z dwudziestolecia międzywojennego, gdyż stanowią one charakterystyczną część budowli, w których je umieszczono.

3. Konstrukcja okien i wymogi termiczne uległy nieodwracalnym zmianom. Dawne rozwiązania miały

zupełnie inny sposób mocowania w murze i odmienną konstrukcję (np. stosowanie pojedynczych skrzydeł w oknach krosnowych), której powtórzenie nie jest dzisiaj możliwe. Dlatego nie można dokładnie odtworzyć budowy rozwiązań gotyckich czy nowożytnych, mimo znajomości szczegółowych danych na ten temat (il. 19). Dotyczy to nie tylko samych stolarek, ale także otworów okiennych. Pogrubieniu uległy ściany podokienne, zupełnie inaczej ogrzewa się wnętrza i inne są normy wilgotnościowe i temperaturowe. Ponieważ nie jest możliwe przeprowadzenie wiernego odtworzenia najstarszych rozwiązań, należy zastanowić się, czy warto dokonywać rekonstrukcji, które

14. Zabytkowa klasycystyczna stolarka okienna w profilowanym barokowym obramieniu ze śladami mocowania krat (Kielce, Pałac Biskupi, fasada, obramienie przed 1644 r., stolarka 1868 r.). Fot. J. Lewicki 1997

14. Historical Classicistic window woodwork in profiled Baroque frames with traces of bar fastenings (Kielce, Bishop's Palace, facade, framing from prior to 1644, woodwork from 1868). Photo: J. Lewicki 1997

26. Przykładowo H. J. Louw, *The Origin of the Sash-window*, „Architectural History”, XXVI, 1983, s. 49–72, czy też S. Wiliński, *Okna termalne w willach Andrea Palladia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. 16, 1971, z. 1, s. 23–38. Dużym zainteresowaniem cieszy się także problematyka związana z maswerkiem i witrażami, ale zagadnienia te nie dotyczą bezpośrednio badań i konser-

wacji zabytkowych okien i dlatego ważniejsza literatura na ten temat nie będzie cytowana.

27. J. Tajchman, *W obronie detalu budowlanego w obiektach zabytkowych*, „Biuletyn Informacyjny PKZ” 1967, nr 6, s. 5–13; J. Mrozowska, *Łódzkie okna*, „Spotkania z Zabytkami”, R., 15, 1991, nr 1, s. 13–16; A. Dymek, *Okna*, tamże, R. 21, 1997, nr 4, s. 25–26.

15. Błędnie zrekonstruowana stolarka o podziale rokokowym (szczeblina krzyżowa, szyby mocowane na kit) i konstrukcji skrzynkowej, która miała nawiązywać do okien z 1 poł. XVII w. (Kielce, Pałac Biskupi, wieża płn.-wsch.). Fot. J. Lewicki 1996

15. Erroneously reconstructed woodwork with a Rococo division (cross window bar, panels fixed with putty) and box construction which was to refer to windows from the first half of the seventeenth century (Kielce, Bishop's Palace, north-eastern tower). Photo: J. Lewicki 1996

z reguły ograniczają się do powtórzenia podziału stolarki.

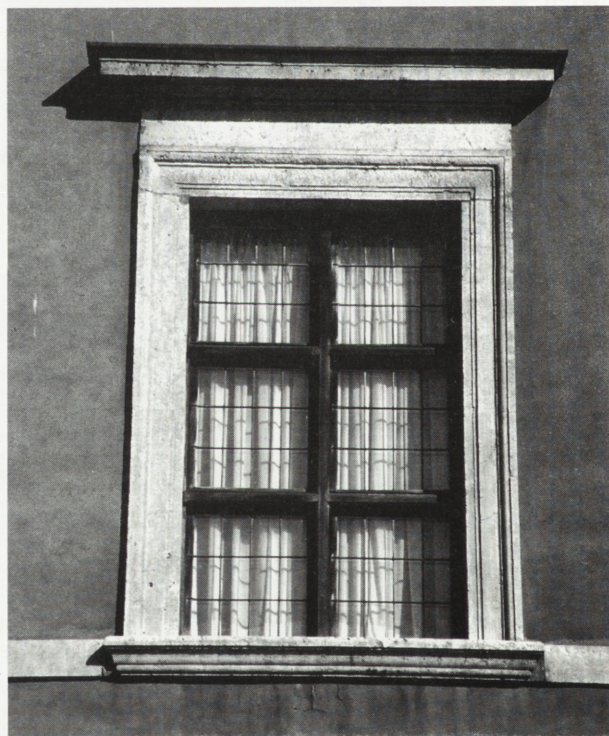
Dlatego konieczne jest szczegółowe rozważenie każdej decyzji o rekonstrukcji formy okna, gdyż rozwiązanie rekonstruowane będzie zawsze inne od niegdyś istniejącego. Rekonstrukcja jest dopuszczalna w wypadku zupełnego zniszczenia oryginalnych, późniejszych rozwiązań (por. il. 16, 17, 19). Nie wydaje się ona słuszną, jeżeli prowadzi do usunięcia zachowanego zabytkowego rozwiązania. Przy podjęciu decyzji o rekonstrukcji należy dokładnie, komisyjnie skontrolować, czy nie jest możliwe zachowanie i naprawa istniejących okien. Niejednokrotnie zdarza się, że inwestorzy sztucznie zawyżają ocenę zniszczenia zabytkowych rozwiązań, aby uzyskać zgodę na dokonanie rekonstrukcji. Należy wyraźnie podkreślić, że wię-

28. Można tu wymienić przykładowo: E. H. Heimann, *Einbau von Fenstern, Türen und Toren*, Köln 1985, czy też z polskich prac: A. Wszyński, *Wymiana starego okna*, „Murator”, R. 7, 1989, nr 4,

szkość wykonanych dość swobodnie rekonstrukcji, zgodnie z międzynarodowym ustawodawstwem (np. Karta wenecka), nie może zostać zaliczona do prac konserwatorskich i nie powinna być finansowana z funduszy przeznaczonych na ochronę zabytków.

Wymiana dawnych okien na plastikowe

Obok opisaną powyżej tendencji, obecnie daje się zauważyć drugi, dużo powszechniejszy proces — masową wymianę dawnych okien na nowoczesne rozwiązania plastikowe. Proces ten narasta i prawdopodobne jest, że może on doprowadzić do zniszczenia ogromnej większości wszystkich zabytkowych rozwiązań. Jednocześnie większość urzędów konserwatorskich jest zupełnie bezradna wobec tej praktyki. Tymczasem w licznych kampaniach reklamowych udowadnia się wyższość okien plastikowych nad dawnymi. W wielu artykułach, ukazujących się zarówno w prasie fachowej, jak i w popularnych poradnikach architektonicznych, namawia się do wymiany dawnych okien²⁸. Producenci proponują nawet powtarzanie podziału stolarek

16. Rekonstruowane barokowe obramienie okienne ze współcześnie projektowaną stolarką o podziale i oszkleniu wzorowanym na rozwiązaniach barokowych. Oszklenie i konstrukcja nawiązująca do barokowego z elementami współczesnymi (Warszawa, Zamek Królewski). Fot. J. Lewicki 1998

16. Reconstructed Baroque window frame with modern designed woodwork with a division and glazing modelled on Baroque solutions. Glazing and construction refer to the Baroque with contemporary elements (Warszawa, Royal Castle). Photo: J. Lewicki 1998

s. 57–61; tenże, *Przeróbka ościeża okiennego*, tamże, R. 7, 1989, nr 5, s. 57–62.

w nawiązaniu do niegdyś istniejących. Najbardziej narażone na wymianę są okna w reprezentacyjnych XIX-wiecznych budowlach zajmowanych przez bogatych inwestorów. Te wysokiej klasy stolarki, często znajdujące się w eksponowanych elewacjach, były bogato dekorowane i wykonane z twardego, luksusowego drewna (dąb, mahoń), a więc powinny być dużo bardziej trwałe. Rozważając wymianę dawnego okna na plastikowe, należy zwrócić uwagę na kilka zagadnień:

1. W prowadzonych kampaniach reklamowych podkreśla się szczelność nowych plastikowych okien i ich doskonałe współczynniki przepuszczalności termicznej. Często warunki te są za dobre do naszych wnętrz, powodując konieczność instalowania dodatkowej klimatyzacji, którą osiąga się przez montowanie dodatkowych instalacji lub też przez najprostsze działania — to znaczy przez częste otwieranie okien (sic!)²⁹.

2. W zezwoleniach wydawanych na wymianę zabytkowych okien podkreśla się bezwzględną potrzebę powtórzenia dawnego rozwiązania estetycznego. Ogranicza się je do podziału skrzydeł, ale w praktyce nawet to jest możliwe tylko w ogólnych proporcjach. Nie zwraca się uwagi na rodzaj oszklenia oraz na sposób montażu tylko jednej szyby, do której dokleja się zewnętrzne pozorne szczebliny naśladujące podział zabytkowego rozwiązania. Widziana od zewnątrz jedna płaszczyzna szyby powoduje zupełnie inną plastykę okna i jej odbiór. Wykonane nowe rozwiązanie jest bardzo sztywne i z reguły agresywnie odrywa się od elewacji³⁰. Często wymienia się tylko część okien (np. parteru zamienionego na sklepy) nie naprawiając nawet pozostałych. Tak zmodernizowana elewacja bardzo niekorzystnie odróżnia się od stanu poprzedzającego przeprowadzenie podobnych prac (por. il. 20–21).

3. Nie jest możliwe dokładne powtórzenie profili dawniej stolarki, ani też innych jej części składowych. Dawne okna posiadały bogato zdobione ślepię i słupki oraz profilowane były wszystkie ramiaki i szczebliny. Dlatego każde nowe okno jest jedynie namiastką próbującą naśladować dawne rozwiązanie. Nowe okna wstawia się w zabytkowe profilowane obramienia, co jeszcze bardziej podkreśla niekorzystny kontrast pomiędzy elementami dawnymi i nowymi (por. il. 22).

4. Wymiana dawnych okien często wiąże się ze zniszczeniem otworu okiennego, z którego należy usunąć dawną stolarkę i wmontować nową. Stolarkę wrywa się od środka, co z reguły powoduje zniszczenie wewnętrznego opracowania otworu okiennego. Kiedy nie jest to możliwe, okna wrywa się od zewnątrz, ale tym razem uszkodzeniu ulegają zewnętrzne opaski okienne (niekiedy nawet kamienne obramienia).

Wymiana zabytkowych okien na plastikowe imitacje staje się powszechną praktyką. Podobny proces zaob-

17. Rekonstruowane barokowe obramienie okienne ze współcześnie projektowaną stolarką o podziale, oszkleniu i z kratą wzorowaną na rozwiązaniach barokowych. Oszklenie i konstrukcja nawiązujące do barokowego z elementami współczesnymi (Warszawa, Zamek Królewski). Fot. J. Lewicki 1998

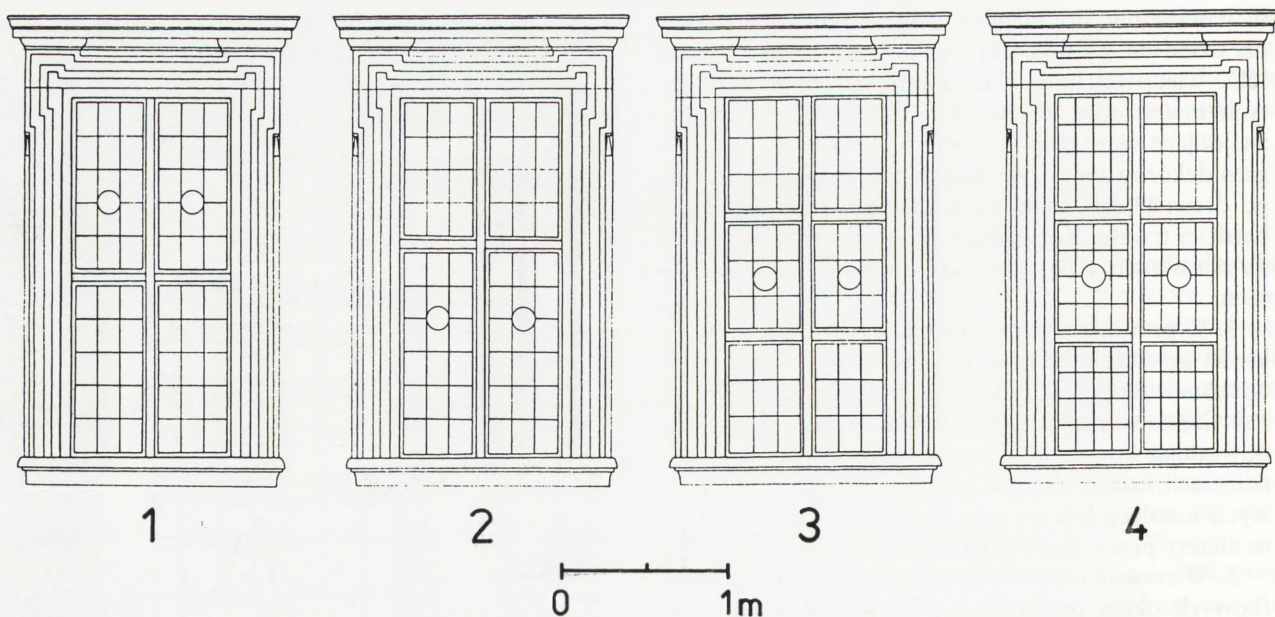
17. Reconstructed Baroque window frame with modern designed woodwork with a division, glazing and grating modelled on Baroque solutions. Glazing and construction refer to the Baroque with contemporary elements (Warszawa, Royal Castle). Photo: J. Lewicki 1998

serwować można na ogromnej liczbie przykładów w zachodniej Europie. W wielkich miastach w zasadzie został on już zakończony, a zabytkowa zabudowa utraciła dużą część ze swojego autentyzmu, czemu nie zdołano w porę przeciwdziałać. W wielu miejscach wymieniono już dawne okna na plastikowe, a dopiero obecnie służby konserwatorskie próbują przeciwdziałać tej praktyce. Jest to często podkreślane w literaturze fachowej i w licznych wypowiedziach konserwatorów, jednak wobec zniszczenia ogromnej liczby zabytkowych rozwiązań — dyskusja ta jest już bardzo spóźniona.

Wymiana dawnych okien, w razie ich nieodwracalnego zniszczenia technicznego, powinna być poprzedzona rozpoznaniem i inwentaryzacją, a przynajmniej ewidencją. Czasem jedyną możliwą formą ochrony zabytkowego rozwiązania jest jego konserwacja przez

29. Wiąże się to z bardzo często popełnianym błędem przy projektowaniu i konstruowaniu plastikowych okien. Por. J. A. Pogorzelski, *Dobre, szczelne okna*, „Materiały Budowlane” 1998, nr 4, s. 96–97.

30. Niekiedy w literaturze dość wcześnie zwracano uwagę na podobne zagadnienia, np. por. F. Heiner, *Bemerkungen zum Fenster*, „Architektur der DDR”, R. 34, 1985, nr 2, s. 119–121.

18. Projektowanie stolarki okiennej na podstawie źródeł historycznych i analogicznych rozwiązań. Cztery alternatywne projekty, z których drugi, najbardziej zgodny z przekazami historycznymi, wybrano do realizacji (Kielce, Pałac Biskupi). Proj. i rys. J. Lewicki 1994

18. Design of window woodwork on the basis of historical sources and analogous solutions. Four alternative projects, of which the second is most concurrent with historical source and selected for ultimate realisation (Kielce, Bishop's Palace). Project and drawing: J. Lewicki 1994

dokumentację elementu nieodwracalnie niszczonego. Dokumentacja powinna być wykonana w sposób syntetyczny, jednak zawsze należy zwracać uwagę na charakterystyczne cechy niszczonego detalu. Skrócona dokumentacja powinna przynajmniej obejmować rozwiązania wyróżniające się i uznane za najcenniejsze dla niszczonego zespołu (por. wzmianki na ten temat w części poświęconej inwentaryzacji). Ta ostatnia uwaga dotyczy typowych rozwiązań znajdujących się w najbardziej rozpowszechnionym budownictwie mieszkaniowym z przełomu XIX i XX w.

Wymiana dużej części zabytkowych okien na rozwiązania plastikowe jest niestety nieodwracalną koniecznością. Dotyczy to szczególnie architektury XIX i XX w. Okna plastikowe powinny powtarzać podział dawnych rozwiązań. Naśladowana winna być forma słupka i śłemia oraz innych zewnętrznych elementów dekoracyjnych. Bezcelowe jest powtarzanie wszystkich profili ramiaków. Stopień naśladowania dawnej formy dekoracyjnej powinien zależeć tylko od dekoracji elewacji i od wystroju wnętrza. Błędne jest naśladowanie dawnej dekoracji we wszystkich nowych oknach i ich elementach.

Bardzo ważne jest, że polepszyła się jakość okien plastikowych oraz nowych drewnianych wykonywanych na wzór dawnych³¹. Na rynku dostępnych jest coraz więcej rodzajów okien, które mogą być stosowane w budynkach zabytkowych³². Dlatego też możliwe jest, że wkrótce większość obaw związanych z nieodwracalną wymianą zabytkowych okien będzie już nieaktualna.

Kolorystyka okien

Bardzo ważnym problemem dotyczącym konserwacji zabytkowych okien oraz odtwarzania nieistniejących rozwiązań jest ich kolorystyka³³. Dotyczy to nie tylko kolorystyki samej stolarki, ale także jej elementów towarzyszących (okiennice, żaluzje) oraz kolorystyki wewnętrznego glifu okiennego i zewnętrznego obramienia okiennego.

Najłatwiej jest rozwiązać problem kolorystyki zewnętrznego obramienia okna. Jest ono z reguły nierozdzielnie związane z opracowaniem elewacji. Poprawnie przeprowadzone badania elewacji i przyjęcie jednolitej koncepcji konserwatorskiej dotyczy także opracowania ściany wokół otworów okiennych.

31. J. Płoński, *Ocena okien z tworzyw sztucznych produkowanych w Polsce*, „Przegląd Budowlany”, R. 68, 1997, nr 11, s. 25–28.

32. T. Turek, *Rynek okien z drewna i z tworzyw sztucznych w Polsce w 1997*, „Materiały Budowlane” 1998, nr 4, s. 110–117 (tamże wykaz dostępnych na rynku rozwiązań). Por. też M. Mikińska, *Aprobata techniczne i świadectwa dopuszczenia do stosowania w budownictwie okien i drzwi z PCW oraz drewna*. Stan na 23.03.1998, „Materiały Budowlane” 1998, nr 4, s. 118–120.

33. O roli kolorystyki elewacji w procesie jej konserwacji por.: A. Gutzeit, *Die Fassade*, Berlin 1984, s. 84; M. Baur-Heinhold, *Bemalte Fassaden, Geschichte, Vorbild, Techniok, Erneuerung*, München 1982; W. Tafelmaier, *Architekturmalerei an Fassaden: Anregungen, Vorlagen, Techniken*, Stuttgart 1988; M. Schulz, *Zur Farbigmalpfegerische untersuchungen und Erneuerungen von Renaissance und Barock Fassaden*, Weimar 1978.

Podobnie jest z wewnętrznym glifem okiennym. W tym wypadku jest on nierozzerwalnie związany z wystrojem wnętrza. Często nisze otworów okiennych w różnych pomieszczeniach tego samego budynku mogą być odmiennie opracowane i dekorowane, co jest efektem powstania w różnych okresach historycznych. Zagadnienie to jednoznacznie wyjaśniają prawidłowo przeprowadzone malarskie badania stratygraficzne i przyjęcie jednolitej koncepcji konserwatorskiej wszystkich wewnątrz interesującego nas budynku.

Najtrudniejszy problem dotyczy samej stolarki, której zasady kolorystycznego opracowania zmieniały się i były odmiennie od obecnych. Najczęściej spotykanym kolorem była zieleń (od zewnątrz i od wewnątrz), wśród której można wyróżnić odcienie określane jako jasnozielony i ciemnooliwkowozielony. W ten sposób malowano same stolarki, okiennice, a nawet kraty okienne (od XVI do XIX w.). Spotyka się także kolor czerwony — „krew wołowa” (XVI w.), ugier (XVIII w.), szarość (XVIII w.) czy raczej srebrnoszary (barok), a nawet często spotykany żółcień i ciemny żółcień (koniec XVIII w.)³⁴. Czystej bieli od zewnątrz do poł. XIX w. nie stosowano. Niekiedy spotyka się kolor perłowy lub jasnoszary (szczególnie w epoce klasycyzmu). Spotyka się kolor brązowy i ciemnobrązowy, ale był to raczej efekt pozostawiania okna nie pomalowanego, które powlekało olejem w celu zabezpieczenia drewna przed wodą. Z czasem warstwa izolacyjna na skutek zabrudzenia przybierała kolor zbliżony do brązowego. Rozwiązań takich — będących drugim rodzajem opracowania kolorystycznego stolarki — nie stosowano w architekturze reprezentacyjnej (np. podobnego sposobu postępowania nie spotyka się w elewacjach pałacowych).

Dawne okna z reguły malowano kilkakrotnie (w okresie nowożytnym najczęściej trzykrotnie). Do malowania stosowano powłoki lakiernicze (różnego rodzaju pokosty naturalne, np. pokost lniany i oleje, np. olej orzechowy) z dodatkiem pigmentu. Spotykane było stosowanie większej ilości oleju w warstwach spodnich, a zwiększanie ilości pigmentu w warstwach wierzchnich. Zabezpieczało to przed powstawaniem odspojień i pęcherzy pod wpływem czynników atmosferycznych. Nie pozostawiano nie pomalowanych zewnętrznych części drewnianych.

Kolorystyka stolarki od wnętrza zależała od wystroju danego pomieszczenia, ale tu także istniały kolory częściej stosowane — np. zieleń czy kolor perłowy (od XVIII w.). Okna mogły być także złożone. Rozwiązanie takie stosowano do zdobienia bogato dekorowanych okien w budownictwie reprezentacyjnym. Złożono na grubym kredowym podkładzie, który niwelował nierówności drewna. Stosowano zarówno bolus,

jak i mixtion (w zależności od rodzaju złoceń — na mat lub poler). Oczywiście, taki sposób dekoracji, na skutek działania czynników atmosferycznych, nie był zbyt trwały.

W kontekście powyższych uwag dużym błędem jest pozostawianie stolarek w kolorze białym i kolorze naturalnego drewna, co jest wzorowane na dekoracjach XIX- i XX-wiecznych. Problem kolorystyki dotyczy nie tylko rozwiązań oryginalnych (konserwowanych), ale także odtwarzanych i współcześnie wykonywanych okien. Dlatego też opracowanie kolorystyki okna jest równie ważne, jak jego podział czy sposób oszklenia. Także tego zagadnienia powinna dotyczyć koncepcja konserwatorska całości i przyjęta realizacja, którą należy odmiennie opracowywać dla wnętrza i zewnątrz budynku.

19. Rekonstruowane barokowe obramienie okienne ze współcześnie projektowaną stolarką o podziale nawiązującym do barokowego (umieszczenie ślimienia), oszklenie współczesne (brak rekonstrukcji oszklenia) (Warszawa, Zamek Ujazdowski). Fot. J. Lewicki 1998

19. Reconstructed Baroque window frame with modern design woodwork with a division referring to the Baroque (the placing of the transom bar); contemporary glazing (no glazing reconstruction) (Warszawa, the Ujazdowski Castle). Photo: J. Lewicki 1998

34. Szereg przykładów zastosowanych kolorów do malowania okien podaje J. Tajchman, *Stolarka okienna...*, s. 28–29. Por. też. G. Lill, *Denkmalpflege...*, s. 31; J. Grünfelder, *Farbige Fensterläden am Freu-*

lerpalast, (w:) *Von Farbe und Farben: Albert Knoepfli zum 70. Geburtstag*, Zürich 1980, s. 117–119; S. Lietz, *Das Fenster des Barock...*, s. 100–128.

20. Klasycystyczna fasada z zabytkową stolarką, która stanowi świadomie zaprojektowaną nierozdzieloną jej część (Kielce, ul. Sienkiewicza 8, 1 poł. XIX w.). Fot. J. Lewicki 1997

20. Classicistic façade with historical woodwork, which comprises an intentionally designed inseparable part (Kielce, Sienkiewicza Street, first half of the nineteenth century). Photo: J. Lewicki 1997

Metody konserwacji dawnych okien

Najbardziej prawidłowym działaniem ochronnym zniszczonych okien jest konserwacja zabytkowych rozwiązań³⁵. Niestety, ta metoda postępowania, najbardziej oczywista z konserwatorskiego punktu widzenia, nie jest zbyt często stosowana. Działania konserwatorskie w odniesieniu do dawnych okien można podzielić na dwie grupy:

1. Naprawa zniszczonych i uszkodzonych okien metodami stolarskimi wraz z zachowaniem ich konstrukcji, wszystkich charakterystycznych form dekoracji, mechanizmów zamykających, okuć itp. Ten tryb postępowania stosuje się wtedy, gdy okno może w przybliżeniu spełniać współczesne normy ochrony termicznej (podwójne skrzydła okienne). Naprawia się zniszczone elementy wymieniając je (co powszechnie jest stosowane w budownictwie drewnianym) oraz przez wzmocnienie elementów starych i pokrycie ich substancjami chroniącymi przed wodą (hydrofobizacja) i korozją biologiczną. Okno po naprawie i przywróceniu pierwotnej kolorystyki wraca na swoje miejsce. Naprawia się także stałe części okna. Nienaruszony pozostaje otwór okienny.

35. Konserwacji zabytkowych okien dotyczą następujące prace: G. Lill, *Denkmalpflege...*; *Fenstersanierung...*, „Detail” 1986, nr 6, s. 603–609. Z nowszej polskiej literatury problemem tym zajmował się jedynie J. Tajchman (por. przyp. 1, 23, 24) i bardzo skrótowo E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespole i krajobrazie*, Wrocław 1994, s. 208–211. Pozostałe prace dotyczą jedynie poprawy jakości niezabytkowych okien, jednak są one także przydatne do opracowania metod konserwatorskich okien zabytkowych, np. A. Jastrzębski, *Problemy szczelności stolarki okiennej*, „Przegląd Budowlany”, R. 54, 1982, nr 5–6, s. 207–211; tenże, *O przyczynach przecieków stolarki okiennej jednoramowej*, tamże, R. 52, 1980, nr 12, s. 674–676; Z. Olendzki, *Przedsięwzięcia zmierzające do poprawy jakości stolarki okiennej*, tamże, R. 57, 1985, nr 1, s. 16–19; *Fenster, Fensterwände aus Holz*, München 1964; czy też różne raporty na temat jakości stolarki budowlanej i kierunków jej napraw opracowywane w Centralnym Ośrodku Badawczo-Rozwojowym Stolarki Budowlanej w Warszawie i w Instytucie Techniki Budowlanej w Warszawie.

Wydaje się, że rzadkie stosowanie tych najprostszych zabiegów wynika z zaniku wyspecjalizowanych warsztatów stolarskich, które bardzo sprawnie i solidnie prowadziłyby podobne prace. Uniemożliwia to wykonywanie solidnych napraw lub dokładnych kopii zniszczonych stolarek (por. il. 23). Tylko wydawanie nakazów naprawy i konserwacji zabytkowych okien może upowszechnić tę metodę działania i przyczynić się do odrodzenia odpowiednich dziedzin rzemiosła. Jednocześnie brak profilaktycznej konserwacji i podstawowej, bieżącej ochrony dawnych okien, sprzyja ich szybkiej destrukcji, której nie jest w stanie powstrzymać solidność wykonania i trwałość zastosowanego niegdyś materiału.

2. Modernizacja starego okna przez doprojektowanie elementów dostosowujących starą konstrukcję do nowych wymogów użytkowych. Z reguły polega to na polepszeniu warunków ochrony termicznej. Należy zaprojektować nowe skrzydło okienne (z reguły wewnętrzne) oraz inne elementy konstrukcyjne okna. Przy projektowaniu nowych elementów należy pamiętać o takim dostosowaniu ich do starej konstrukcji, aby nie została ona zniszczona i nie wiązało się to z pełnym przerobieniem otworu okiennego. Dodane elementy muszą koniecznie zachowywać podział daw-

21. Klasycystyczna fasada z usuniętą na części elewacji zabytkową stolarką, która stanowiła świadomie zaprojektowaną nierozdzieloną jej część (Kielce, ul. Sienkiewicza 8, 1 poł. XIX w.). Fot. J. Lewicki 1998

21. Classicistic façade with part of the elevation deprived of historical woodwork which comprised an intentionally designed inseparable part (Kielce, 8 Sienkiewicza Street, first half of the nineteenth century). Photo: J. Lewicki 1998

22. Barokowe obramienie okienne ze śladami po mocowaniu krat z wstawionym plastikowym oknem szklonym jedną taflą szklaną z pozornymi szczeblinami (Święty Krzyż, zabudowania klasztorne). Fot. J. Lewicki 1997

22. Baroque window frame with trace of bar fastening with inserted plastic window glazed with a single panel with illusory bars (Święty Krzyż, monastery buildings). Photo: J. Lewicki 1997

nych elementów i w żadnym wypadku nie mogą go zmieniać przez zagęszczenie dodatkowych szczeblin lub inne ich umieszczenie³⁶.

Podsumowując należy stwierdzić, że mimo ogólnego rozpoznania przemian dawnych rozwiązań i sformułowania metod postępowania konserwatorskiego nadal nie wypracowano i nie zastosowano w praktyce reguł kompleksowej ochrony dawnych okien. Wydaje się, że wobec braku możliwości naprawy większości zniszczonych okien, jedynym skutecznym sposobem ich konserwacji jest ochrona przez dokumentację (szczególnie dotyczy to rozwiązań bezpowrotnie zniszczonych). Jednocześnie tylko od służb konserwatorskich zależy, czy dawne okna będą bardziej świadomie

36. W ten sposób modernizowano okna w zabytkach Torunia i taką metodę jako najlepszą poleca J. Tajchman, *Stolarka okienna...*, s. 43–46. Por. także bardzo wczesny głos o ochronę zabytkowych

23. Uproszczona kopia stolarki w zachowanym oryginalnym obramieniu. Nieudolność rozwiązania wynika z niskiej jakości wykonawstwa i nieopanowania rzemiosła przez wykonujących okno rzemieślników (Warszawa, tzw. Dom Gaya z 1 poł. XIX w.). Fot. J. Lewicki 1998

23. Simplified copy of woodwork with a retained original frame. The awkward solution is the result of the low quality of execution and the unskilfulness of the artisans executing the window (Warszawa, the so-called Gay House from the first half of the nineteenth century). Photo: J. Lewicki 1998

chronione (np. nakaz naprawy dawnych rozwiązań) i ewidencjonowane. Fala bezzasadnych rekonstrukcji, nie poprzedzonych solidnymi badaniami, która obejmuje zabytki wysokiej klasy, powinna być zatrzymana i nadzorowana przez specjalistów. Należy także podkreślić, że winno się dokumentować i konserwować zabytkowe rozwiązania na terenie całej Polski, a nie tylko w rejonach, na terenie których działają zajmujący się tą problematyką specjaliści.

Uwagi zawarte w tym artykule dotyczą niestety nie tylko okien, ale także pozostałego detalu drewnianego (drzwi, podłogi, więźby). Ulega on zniszczeniu i wymianie, a szersza działalność konserwatorska i dokumentacyjna w tej dziedzinie praktycznie nie istnieje.

okien: tenże, *W obronie detalu...*, „Biuletyn Informacyjny PKZ” 1967, nr 6, s. 5–13.

Bardzo ważna w badaniach okien jest analiza zachowanych źródeł wykonywana w ramach badań nieniszczących. Dokładne opisy inwentarzowe mogą dostarczyć bardzo wiele materiału o okolicznościach powstania okien oraz o ich wyglądzie i funkcjonowaniu. W inwentarzach z reguły zwracano uwagę na wszystkie elementy posiadające wartość materialną (okucia, liczba szyb) i dlatego pozwalają one zrekonstruować konstrukcję stolarki i jej podział (liczba skrzydeł i kwater, rodzaj oszklenia, kolor stolarki i okiennic). Przytoczono tutaj kilka przykładowych opisów okien z różnych okresów. Dotyczą one jednego obiektu (pałac biskupów krakowskich w Kielcach, 1637–1644). Przytoczone opisy uzmysłwiają wartość i przydatność tego typu źródeł w odtwarzaniu wyglądu dawnych okien.

Inwentarz z 1668 r., Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, sygn. 3.

(...) [s. 237 b, Izba Stołowa] „*okien w olów oprawnych trzy z kwaterami okowanymi*” (...) [2 Pokój Biskupii] „*okien w olów oprawnych dwoistych dwie, z okiennicami dwoistymi zielono malowanymi na zawiasach z haczykami*” (...) [s. 238, kaplica] „*okno jedno szklane, drugie płócienne woskowane, w nim szyby wprawione*” (...)

Inwentarz z 1746 r., Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, sygn. 28.

(...) [s. 12, Sień] „*okna w olów oprawnych dobre trzy, nowo wyszporowane, w każdym oknie szyb herbowych Zadzikowskich po trzy*” (...) [s. 14, 2 Pokój Biskupii] „*okien dwa w tafle przerobione, w których kawałki podwójne ze dwa i z pokoju okiennic zielono malowanych cztery*” (...) [s. 14, 3 Pokój Biskupii] „*okien trzy dobre, nowe dwa w tafle podwójne, trzecie jednostajne. Okiennice zielone malowane z haczykami*” (...)

Inwentarz z 1789 r., Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 5.

(...) [s. 7, Izba Dolna] „*okno wielkie jedno w olów oprawne w kwater sześć stare, w których szyb stłuczonych czternaście, ramy i olów potrzebują odmiany, okiennic składanych dwie, zawiasów osiem, u okien zawiasek dziesięć, zakrętek cztery, kółko jedno, krata żelazna wydetą od ogrodu*” (...) [s.7–8] „*Okno wielkie jedno, z szyb drobnych z kratą żelazną, w którym szyb z ołowiem brakuje pięćdziesiąt, prętów żelaznych w poprzek dwanaście, zawiasów tylko dwoje, to okno całe z gruntu potrzebuje przerypania*” (...) [s. 11, Sień] „*okien trzy w balasach kamiennych z szyb drobnych gatunku różnego, okrągłych i podługowatych w olów oprawnych, w których stłuczonych znajduje się trzydzieści pięć, zawiasek dwadzieścia dwa, pręcików sześćdziesiąt trzy, zakrętek jedenaście i kulek trzy, w każdym tym oknie po jednej szybie z herbem Zadzikowskim, kwater w tych oknach przegrodzonych jest dwadzieścia siedem, całe to okno stare reperacji potrzebujące*” (...) [s. 22, 1 Pokój Prałaci] „*okien dwa dubeltowych podwójnych taflowych, sosnowe ramy na kit sadzone, w których szyb dziewięćdziesiąt sześć, okow cały ze wszystkim, okiennic par dwie popielato pomalowanych na zawiasach prostych ośmiu z dwiema haczykami*” (...) [s. 20–21, 2 Pokój Prałaci] „*okien trzy, kwater w nich dwanaście, w nich szyb ćwiartkowych w olów oprawnych sto sześćdziesiąt, z których potłuczonych brakujących piętnaście z ołowiem, pręcików poprzecznych trzydzieści dwa, okow dobry, jednej tylko zakrętki brakuje*” (...)

Akt podawczy korpusu zamku pobiskupiego..., 1845 r., Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, sygn. 7179.

(...) [s. 33, Kaplica Stara] „*dwa okna, każde o 4 kwaterach otwierających się — w ramach drewnianych przybitych benkajsami do futryn kamiennych — w tych oknach jest po szyb 20, lecz 4 brakuje*” (...) [s. 41, 1 Pokój Biskupii] „*okien dwa dubeltowych, z których jedno składa się z ośmiu kwater, a w nim szyb arkuszowych 20, drugie okno wewnątrz ma 2 kwatery przez całą wysokość, w tych kwaterach szyb 9, zaś od strony zewnętrznej 4 kwatery, w nich szyb 10*” (...)

Historical Windows. Research and Conservation Methods

The acceleration of the rate of the damage of historical window woodwork and the exchange of old solutions for new ones (caused by the appearance of plastic windows) induced the author to analyse all methods which could prove useful in the analysis (research) and conservation of historical windows.

The first part of the examination considers the window as part of an monument of architecture and its material structure.

Subsequently, the author distinguishes and discusses undertakings used in research concerning historical windows: non-damaging research (an analysis of historical and iconographic sources) and damage-incurring research which encompasses an analysis of the material structure of a building.

The next stage of reflections describes proper conservation inventory (the most suitable scale and course of measurement and photographic inventory as well as the manner of description).

The author lists all the criteria which should form a basis for an analysis and assessment of windows (the window as an inseparable part of the architecture of buildings, the historical window associated with the elevation of the interior of a building, the uniqueness of the stylistic features of the window, the state of preservation, the possibilities of repair and adaptation to contemporary norms).

Attention is also drawn to the problem occurring in highest standard historical monuments, namely, the reconstruction of the earlier form of windows in place of the removed original later solutions (nineteenth- and twentieth-century) as well as the exchange of historical windows for plastic ones. The author analyses problems connected with the recreation of colour. A summary discusses the conservation of old windows, emphasising the need for their documentation and the necessity of current care and repair of damaged solutions. Only the latter can protect against damage and will assist the retention of the majority of historical windows.